

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.—No. 814.

THE TATTVA-CHINTANANI

BY

GANGESA UPADHYAYA.

VOLUME IV.

UPAMANA-KHANDA

WITH THE COMMENTARY OF

KRISHNA KANTA VIDYA-VAGISA

EDITED BY

PANDIT RAMYAKHYA NATHA TARKA-VAGISA

Professor, Sanskrit College, Calcutta

CALCUTTA:

PRINTED AT THE EASTERN MISCELLANEOUS PRESS

1891.

तत्त्वचिन्तामणौ उपमानखण्डं ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचितं ।

श्रीकृष्णकान्तविद्याशामीशविरचितशेषन्याष्यटीकासहित ।

श्रावियाटीक-सोपादटी-समाजानुमत्या

संस्कृतविद्यालयाध्यापक-

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

परिशोधितं ।

कलिकाताराजधान्यां

वापविष्ठ मिश्रनदत्ते मुद्रित ।

शकाब्दा १८१६ । ई० १८९७ ।

ॐ गणेशाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणौ ।

उपमानाख्यद्वितीयखण्डं ।

अथोपमानं निरूप्यते,^(१) तच्च सादृश्यप्रमाकरख-

उपमानाख्यद्वितीयखण्डदीपनी ।

श्रीलक्ष्मणचरणाम्बोजद्वन्द्वं स्वान्ते निधापयन् ।

तनोति श्रीलक्ष्मणकान्तसुतौथमणिदीपनीं ॥

द्वितीयचिन्तामणिदीपनी स्वयं

निहन्तु विद्वद्गणसंग्रयात्मकं ।

तमिस्रमेषा निविडं हृदिस्था

यथा दिनेशो वक्षिरन्धकारं^(२) ॥

(१) मयुरानाथप्रणीताया उपमानाख्यद्वितीयाख्याया दुर्लभत्वात् आख्यासह-
कारं विना चिन्तामणिसंग्रहस्य दुर्बोधत्वाच्च जगदीशसर्वश्रेष्ठशक्ति-
प्रकाशिकायाख्याज्ञातृलक्ष्मणकान्तमदृष्टार्थप्रणीतयाख्या सहितमुपमा-
नाख्यद्वितीयखण्डं प्रकाशितमिति ।

(२) यथा द्वितीयचिन्तामणिदीपनी हृदिस्था सती विद्वद्गणसंग्रयात्मकं
निविडं गाढं तमिस्रं अन्धकारं वक्षिरन्धकारं दिनेश इव निहन्तु
विनाशयतु इति समुदितार्थः ।

तत्त्वचिन्तामणौ

दूतोपदिन्तामणिमापुरी पुनः
 संदुर्भवेति परिरुमो मम ।
 शयन्यवैमिंशितापि सत्य-
 प्रकाशिनो नेति मतिर्नियोजिका ॥

० शीघ्रकान्तवचनं तत्त्वज्ञानफलमद ।

विज्ञाय मायुरीचिन्ता कियते हरिभिः कथं ।

सत्त्व-स्वरूप-प्रामाण्यादिमकारेषानुमान निरूप्य शिष्यशू-
 धार्थमुपमाननिरूपणं प्रतिजानीते, 'अथेति अनुमाननिरूपणानन्तर-
 मित्यर्थः । यद्यपि पञ्चलाद्यवार्थमनुमाननिरूपणप्रागेवानुमानोपमा-
 नयोरवसरमङ्गतिः प्रदर्शिता^(१) इति पुनस्तद्वर्णनमनुचितं^(२) तथापि
 उपमाननिरूपणेऽनुमाननिरूपणानन्तर्यान्विधाने उपमानस्यानुमा-
 नान्तर्गतत्वसन्देहेन समस्तचिन्तामणियन्त्राध्ययनाधीनफलार्थिनो-
 ऽधीतप्रायश्चादिपरिच्छेदरूपस्य उपमाभाकाङ्क्षायां निवृत्तिः स्यात्
 विशिष्य शूद्रायादि न स्यादिति तदभिधानं । न च केवलात् 'उप-
 मानं निरूप्यते' इति प्रतिज्ञावाक्यादेव प्रतिज्ञान्तरावगमात् 'अर्थत-
 एवानुमानपरिच्छेदसमाप्तिज्ञाने उपमानस्यानुमानान्तर्गतत्वाभाव-
 निवृत्त्यात् कुतस्तत्संग्रह इति वाच्यं । तथापि प्रतिज्ञेयं अनुमान-
 विशेषनिरूपणविषयिणी न वा इति संग्रहेण तादृशसंग्रहोत्पादे

(१) तथाच अनुमानावेष्टया प्राथमिकविज्ञासाविषयत्वप्रयोजकवृत्त-
 वादिसम्मतत्वकथनेन विरोधीभूतानुमानविज्ञासाया विषयविज्ञा-
 निवृत्तौ सत्यासुपमानं निरूप्ययोगिनि सत्यत्वात् स्वस्वरूपद्वनि-
 प्रदर्शितेति भावः ।

(२) अथेत्यादियोगेन पुनः सङ्गतिपर्यवसानमुचितमिति चेत् ।

साधकाभावात् । आनन्त्याभिधाने तु अनुमानपरिच्छेदसमाप्ति-
ज्ञानात् उपमानेऽनुमानानन्तर्गतत्वनिश्चयेन तादृशसंशयानुपपत्तेः ।
एवं 'अथशब्दस्य मङ्गलवाचितया पञ्चारथे मङ्गलवाचकशब्दाभि-
धानस्य पञ्चकर्तृणां रीतिष्विदूतथापि तदभिधानं ।

मिश्रास्तु 'अथशब्देनैवाभावपरमङ्गतिः प्रदर्शिता । अनुमानपन्थे
तादृशपाठस्तु कात्पनिकः । न च स्वरूपसत्त्वाः सङ्गतेरपेक्षितत्वेऽपि
तत्प्रदर्शनमकलं इति वाच्यं । अनुमानपन्थ एव सङ्गतिप्रदर्शन-प्रति-
ष्ठाकलपोर्दृष्टितत्वात् अथापि तयोरेव तत्प्रकल्पात् इति वदन्ति ।

अपरे तु 'उपमानं निरूप्यते' इत्येवमत्र पाठः । 'अथशब्दस्तु
कात्पनिकः किं तदर्थविवेचनया इत्याहुः । एतन्मतद्वयमेव न साधु
सकलतान्त्रिकविदूपाठानामपेक्षापापनेः ।

अन्ये तु 'अथशब्दोऽत्र नानन्त्यार्थकः परन्तु तस्य मङ्गलवाचितायाः
“अथ साधकगुणे प्रप्रे” इत्यादि कोषविदूतथा पन्थादौ मङ्गलवा-
चकशब्दप्रयोगस्य पञ्चकारोदरीतिविदूतथैव तदभिधानमित्याहुः ।
तदस्यभूतं आनन्त्याभिधाने दत्तदोषस्यैव जागरूकत्वात् ।

सटा वर्तमानकृतिसाध्यत्वप्रतिपादनात् वर्तमानकृतिसाध्यनिर्दि-
ष्टपक्षविषय उपमानमिति प्रतिशार्पः । उपमानपदस्य भावकरण-
श्रुत्यस्या उपमिति-तत्कुरणोभयपरतया उभयोरेव प्रतिज्ञातत्वेन
अपे उपमितिनिर्दिष्टपक्ष नार्थान्तरत्वमित्यवधेयं । सादृश्यस्याति-
रिक्तपदापेक्षावादिनां मीमांसकानां मतमुपम्यस्यति, 'तचेत्यादिना
'इत्यतिरिक्तं सादृश्यमित्यन्तेन^(१) । 'तच' उपमाननिर्दिष्टे, सप्तम्यर्थे

(१) इत्यधिकं सादृश्यमित्यन्तेनेति खण्डितवृत्तकपाठः, एतादृशपाठेन
कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य तादृश पाठोऽनुमीयते ।

घटकत्वं विषयत्वं वा, तथाचोपमाननिरूपणस्य घटकं विषयो वा
 घटुपमानं तत् सादृश्यप्रमाकरणस्वरूपमिति योजना । 'सादृश्ये-
 त्यादि किञ्चित्पदशक्यतावच्छेदकत्वावगाहिनौ या सादृश्यावच्छिन्न-
 विशेष्यक-यत्किञ्चित्पदशक्यत्वप्रकारिका प्रमा तत्करणमित्यर्थः,
 तेषां मते शोभदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारिकैवोपमितिः, न तु
 गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारिका, सादृश्यस्यातिरिक्ततया गवय-
 त्वजात्यपेक्षया अगुरुत्वेन तस्यैव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया उप-
 मितौ पारतम्येण सादृश्ये शक्यतावच्छेदकत्वभावेन तस्यास्तदव-
 गाहित्वं तादृश्यप्रमाकरणस्योपमानरूपप्रमाणत्वाभिधानेनैव तादृश्य-
 प्रमाया उपमितिलमर्षत एवावगम्यते । प्रमातन्तु प्रवृत्ते ज्ञानत्वमेव
 न तु तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । न च
 प्रमात्वाभिधानमप्राप्तं ज्ञानत्वाभिधानस्यैव सम्यक्त्वात् इति वार्थं
 सूत्रे प्रमाणपदस्येव 'प्रमाणतत्त्वमव विविच्यते' इत्यनेन प्रमाण-
 निरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वाच्च प्रमाकरणस्यैव प्रमाणत्वात् प्रमात्वाभि-
 धानात् । ननु शोभदृशं द्रव्यं सादृश्यं गवयपदशक्यतावच्छेदकमिति
 स्यातिकरणेऽनुभवेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रमातन्निवेशनमावश्यकं स्याते-
 र्द्वैतपादित्वेन तेषां मतेऽप्रमात्वादिति चेत्, न । तथापि तादृ-
 शानुमितिकरणेऽतिव्याप्तेर्दुर्धारत्वात् अतः शक्यत्वप्रकारतानिरूपित-
 विशेष्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशक्यतावच्छेदकत्वप्र-
 कारताया निवेशतया अतिव्याप्तिविरहात् अनुमितौ पारतम्येण
 भानास्वीकारात् । न च तथापि तादृश्यप्रत्ययादिकरणेऽतिव्याप्ति-
 रिति वार्थं । तादृश्यविषयतानिधतधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-

कारणताया लक्षणघटकत्वात् प्रत्यक्षत्वादेस्तादृशविषयतानियतत्वा-
भावात् । तादृशप्रमाकरणञ्च सादृश्यविशिष्टपिण्डप्रत्यक्षमिति
साध्यदायिकाः ।

नव्यास्तु सादृश्यप्रमा करणं यचेतिव्युत्पत्त्या सादृश्यप्रमाजन्यत-
त्वाभाः, 'उपमानं' उपमितिः, 'प्रमातृ' ज्ञानत्वमेव, सौक्तिकप्रत्यक्षत्वं
वा, तथाच सादृश्यप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षजन्यज्ञानमुपमिति रिति
पर्यवमित्यर्थः । न चैवमुपमानप्रमाणानिरूपणे अर्थान्तरं न्यूनत्वं वा
इति वार्थं । सादृश्यप्रमाकरणतानिरूपकत्वस्य उपमितौ ज्ञानकाले
तत्त्ववित्तिवेद्यतया उपमितिनिष्पितकरणताया अपि तादृश-
प्रमायां घटान् तत्त्वैव तत्त्वचक्षणमित्यर्थतो साभावात्, तथाच तादृश-
प्रत्यक्षकरणतानिरूपकज्ञानकरणज्ञानत्वं उपमानप्रमाणलक्षणं पर्य-
वसितं, तादृशप्रत्यक्षकरणतानिरूपकज्ञानत्वमेवोपमितिलक्षणं, तादृ-
शप्रत्यक्षानुव्यवसाये उपमानलक्षणस्य उपमित्यनुव्यवसाये उपमिति-
लक्षणस्य अतिव्याप्तिवारणाय कारणतामुपेक्ष्य कारणतानिवेशः,
करणतानिरूपकत्वञ्च तादृशप्रत्यक्षजन्यव्यापारजन्यत्वे सति तादृश-
प्रत्यक्षजन्यत्वं तच्च विशेष्यद्वलनिवेशे प्रयोजनाभावात् सत्यन्तमेव
लक्षणे निवेश्यं, तादृशज्ञानकरणलक्ष तादृशज्ञानजनकव्यापारजनकत्वं
अतो न विशेषणज्ञानाद्गुणप्रमाणलक्षणातिव्याप्तिः इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु सादृश्यप्रमा क्रियते येन इति व्युत्पत्त्या तादृश्यप्रमा-
प्रयोजकमित्यर्थः, प्रमितधादृश्यनिरूपकमिति पर्यवसितं, तच्च गव-
यादिनिष्ठं सादृश्यं निरूपकं गवादि अतएव गवयस्योपमानं गौः
गोरूपसेधो गवय इति व्यवह्रियते लोकैः, तथाहि गवयपदोत्तर-

षष्ठ्या विशेष्यत्वमर्थः, उपपूर्वकमाधातोश्च सादृश्यप्रकारकप्रमाऽर्थः, तथाच गवयविशेष्यकसादृश्यप्रकारकप्रमानिरूपको गौरिति तदर्थः, गोरूपमेवो गवय इत्यस्य तु गौरिति षष्ठ्यर्थानिरूपितत्वं तथाच गोनिरूपितसादृश्यप्रकारकप्रमाविषयो गवय इत्यर्थः । अद्यस्योपमानं गौः गोरूपमेवोऽस्य इति व्यवहारवारणाय धात्वर्थं प्रमात्वान्तर्भावः, अतएव लक्षणेऽपि तत्त्विवेगितं, अन्यथा तादृश्यव्यवहारापत्तिः । उप-
मितिस्तु सादृश्यमैव, तादृश्यप्रमानन्तु तत्त्ववणमिति तु परमार्थः ।

अपरे तु गवादिज्ञानमेव उपमानं लक्षणन्तु सादृश्यप्रकारक-
प्रमाकरणत्वं । न च गवादिज्ञाने सादृश्यप्रमाकरणत्वं बाधितमिति
वाच्यं । सादृश्यविशिष्टबुद्धौ सादृश्यज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया
हेतुत्वात् तत्र च गोज्ञानस्य हेतुत्वात् निरूप्यज्ञाने निरूपकज्ञानस्य
हेतुताया पैश्वर्गिकत्वादिति यथाश्रुतमेव वक्ष्यम् इत्याहुः । तन्मन्त्रं
तत्र तत्करणताया अभिद्वत्वात्, यदि तत्प्रजनकजनकत्वमेव तत्करणत्वं
तथापि गवयस्योपमानं गौरित्यादिव्यवहारानुपपत्तिः सादृश्यप्रमा-
या धात्वर्थत्वेन गवादौ तदन्वयवाधात् स्वरजनकज्ञानजनकज्ञानविष-
यतामन्त्रेण तत्र तदन्वये तादृश्यमन्त्रस्य वृत्त्यनियामकतया अथो
न गवयस्योपमानं इत्यत्र शाब्दबोधानुपपत्तेः सादृश्यप्रकारकज्ञान-
जनकज्ञानस्य लक्षणया धात्वर्थत्वे तु गोरूपमेवो गवय इत्यादौ
शाब्दानुपपत्तेरवारणत्वं तत्र ज्ञानजन्यज्ञानजन्यसादृश्यप्रमाया धात्व-
र्थत्वे ज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वस्य यद्वदर्थत्वे वा लक्षणास्वीकारापत्ते
मानाश्रुत्यनिस्वीकारप्रसङ्गात् तादृश्यमन्त्रेण गौरन्वये तु मन्त्रम-
भिव्याहारस्थले तदमन्त्रज्ञानम् । यस्मिन् गोविशेष्यकगवयसादृश्यप्रका-

मुपमानमिति केचित् । सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम्,
तथाहि । सादृश्यव्यवहाराद्वाधितादस्ति^(१) सादृश्यं,

रक्तप्रमाकरणादित्यर्थः, तच्च गवयविशेषकगोसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षादि-
रूपं अतिदेशवाक्यार्थस्वरूपव्यापारद्वारा तत्त्वन्तं गोविशेषक-
गवयसादृश्यज्ञानमुपमिति रित्यर्थास्तभ्यते इति वदामः ।

ननु सादृश्यस्यानुगतस्याभावात् एकविधसादृश्यनिवेशे अन्यो-
पमानेऽव्याप्तिः साधदायिकमते सादृश्यस्य स्वरूपतोऽभानात् गव-
यत्वमुपेक्ष्य तच्च शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवस्य इत्यत आह,
'सादृश्येति, 'पदार्थान्तरे' अतिरिक्तपदार्थः, तथाच सोऽनुगतः
स्वरूपतो भातोऽपि इति नानुपपत्तिरिति भावः । ननु तस्याति-
रिक्तपदार्थत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षया तस्य तथात्वे युक्तिमाह,
'तथाह्येति, 'तथाहि' सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतां वानौहि इत्यर्थः,
तथादौ सादृश्यमेव प्रमाणयति, 'सादृश्यव्यवहारादिति, धर्म्य-
सिद्धौ धर्मविवेचनाया उक्ततामप्यादकत्वादिति भावः । बाधि-
तव्यवहारस्याप्रमाणत्वेन वस्तुसाधकत्वादाह, 'अबाधितादिति । अबा-
धाधितत्वं न भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानजनकत्वं तन्मते भ्रमाप्रसिद्धेः ।
नापि प्रमाजनकत्वं, भ्रमस्यापि किञ्चिदंशे प्रमात्वमभावात् । नापि
सत्ताविषयकज्ञानजनकत्वं, भाषार्थाप्रसिद्धेः । अत एवावदिषय-
कान्यज्ञानजनकत्वमित्यपि न, असतोऽप्रसिद्धेरिति चेत्, सन्निरूपितं

तच्च न प्रतिपदार्थमेकं सर्वस्य सर्वसदृशत्वापत्तेः सुसदृश-
मन्दसदृशव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेश्च । न च व्यञ्ज-
कभूयःसामान्यास्पत्त्व-भूयत्वाभ्यां तद्वीरिति वाच्यं ।

यावत्सुविषयितात्वापकसन्निरूपितत्वकत्वमिति
यावत्, इति साम्प्रदायिकाः तच्च, बाधितव्यवहारस्यापि तथात्वात् ।
वस्तुतस्तु धर्म-धर्मिषाकाङ्क्षवैशिष्ट्यान्वगाहिज्ञानमामान्यभिरज्ञान-
जनकत्वं तत् । अबाधितत्वमनिवार्यत्वमित्यपि कश्चित् । सादृश्यत्व-
स्यानुगतत्वादेव तस्यानुगतत्वं न लेकत्वादित्याह, 'तच्चेति सादृश्यत्वे-
त्यर्थः । ननु तस्यैकत्वे का सतिरित्याकाङ्क्षायामाह, 'सर्वस्येत्यादि,
तथाच गवयनिष्ठगोमादृश्यस्य स्वरनिष्ठस्यसादृश्याभिन्नतया गवयो-
ऽयसदृश-इति व्यवहारापत्तिरिति भावः ।

ननु सादृश्यस्य एकत्वेऽपि अयन्निरूपितत्वविशिष्टसादृश्याधि-
करणताया गवये बाधास्य तथा व्यवहारः अयसादृश्यं गवयस्यति
इति व्यवहारस्य दृष्टत्वादित्यसौ दोषान्तरमाह, 'सुसदृशेति, 'तदेकत्वे'
सादृश्यस्यैकत्वे, 'अनुपपत्तेरिति, तद्वत्तद्व्योदधर्मवति यत्सादृश्यं तत्
सुसादृश्यं तद्वत्तात्पर्यधर्मवति यत्सादृश्यं तन्मन्दसादृश्यं यथा गोसदृशो
गवयः अयसदृशः पीतगौरित्यादौ तस्यैकत्वे तस्योपपद्यते विदग्धयोः
शोभनत्व-मन्दत्वयोरेकवासम्भवात् इति भावः । शङ्कते, 'न चेति
सादृश्यज्ञानजनकज्ञानविषयाणां सादृश्यनियतानां वा भूयसां साधा-
रणधर्माणां अल्प-वञ्चलज्ञानाभ्यामित्यर्थः, 'तद्वीरिति सुसदृश्यत्व-
मन्दसदृशत्वधीर्यत इति श्रुत्या तद्व्यवहार इत्यर्थः, तथाच तयोः

बहुभिरल्पैश्च व्यञ्ज्यमानघटादौ ह्रास-रञ्जोरदर्शनात्
व्यञ्जकाभिमतत्वादेव व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्तासिद्धेः ।
नापि संयोगवत् व्यासज्जटच्यनेकम्, गोत्वोपलक्षित-
सादृश्याश्रयत्वात् गवयवत् गौरपि सुसदृशत्वप्रसङ्गात्
गौरसन्निकर्षे संयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च । प्रत्यक्षत्वे वा

कालिकाद्याप्यवृत्तितया एकस्मिन् समावेशप्रसङ्गादिति भावः ।
भङ्गा भिरस्यति, 'बहुभिरित्यादि, 'घटादौ' घटादिनिष्ठसादृश्ये
इत्यर्थः, घटादिशदिराश्रयो यस्येति युत्पत्तेः, 'ह्रासरञ्जोः' व्यञ्ज-
कानामप्यन-वञ्जलयोः, 'अदर्शनात्' सर्वत्र ज्ञातुमशक्यत्वात् तथाच
यत्र तादृशज्ञानं नास्ति तत्र तादृशव्यवहारो न स्यादिति भावः ।
ननु यत्र तादृशज्ञानं नास्ति तत्र तादृशव्यवहार एव नेत्यतो
दोषान्तरमाह, 'व्यञ्जकाभिमतत्वादेवेति, तद्वत्तत्त्वःसाधारणधर्मा-
देवेत्यर्थः, 'व्यवहारमिद्धौ' सादृशव्यवहारोपपत्तौ, 'अतिरिक्तासिद्धेः',
तस्यातिरिक्तपदार्पणासिद्धेः, व्यवहारस्यैव तत्त्वत्पक्षतादिति भावः ।

पुनः गृह्यते, 'नापीति, 'व्यासज्जटच्य' उभयवृत्तौत्यर्थः, 'अनेक-
मिति, एकत्वे उक्तदोषतादवस्थादिति भावः । गोत्वविशिष्टसादृश्यस्य
गवये बाधात् 'गोत्वोपलक्षितेति' अक्षिप्तं, 'सुसदृशत्वप्रसङ्गादिति
तथाच गोसदृशो गौरिति व्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु स्त्रिण्डुपि-
तत्त्वविशिष्टसंयोगस्यैव स्त्रिण्डुपितत्त्वविशिष्टसादृश्यस्य स्त्रिण्डु बाधा न
तथा व्यवहार इत्यत आह, 'गौरसन्निकर्षे' इति, 'अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्'

गवयनिरूपितसादृश्यस्यैकवित्तिवेद्यत्वेन गोनिष्ठतया

तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षाभावप्रसङ्गात्, निरूप्यसाक्षात्कारस्य निरूपकसाक्षात्काराधीनत्वादिति भावः । ननु सादृश्यस्य सामान्यादि-
गतत्वेनासम्भवेत्तत्वात् सौकिकसन्निकर्षाभावेन न सौकिकप्रत्यक्ष-
विषयत्वं किन्त्वलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमेवातीतनोक्तदोष इत्यत आह,
'प्रत्यक्षत्वे वेति, अलौकिकप्रत्यक्षमात्रनिरूपितविषयत्वे वेत्यर्थः । 'एक-
वित्तिवेद्यत्वेन' तज्ज्ञानरूपैकोपनयसन्निकर्षवेद्यत्वेन, 'चातुष्यत्वप्रसङ्ग-
इति उपनीतचातुष्यविषयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः, उपनीतप्रत्यक्षे विमोक्ष-
विमोक्षभावस्य कामचारादिति भावः । इति साम्यदायिकाः ।

वस्तुतस्तु ननु निरूप्यसाक्षात्कारे निरूपकसाक्षात्कारस्य हेतुत्वे
मानाभावः गगनसंयुक्तो घट इत्यादिसंयोगसाक्षात्कारे व्यभिचारात्
परन्तु सम्बन्धसाक्षात्कारे सम्बन्धिनोरेकतरमासाक्षात्कारस्यापि सम्ब-
न्धसाक्षात्कारत्वेन हेतुत्वं घटसंयोगि गगनमिति साक्षात्कारस्य
सन्निकर्षाभावादेव धारणसम्भवादित्यत आह, 'प्रत्यक्षत्वे वेति गोर-
सन्निकर्षदृष्टायमपि गोसादृश्यस्य सौकिकप्रत्यक्षविषयत्वे वा इत्यर्थः,
स्वीकृते इति शेषः, 'एकवित्तिवेद्यत्वेन' एकसामग्रीघ्राणत्वेन गो-गव-
यसन्निकर्षदृष्टायां सादृश्यसामग्रीतो गवये गोसादृश्यसाहः यवि गवय-
सादृश्यसादृशिका तादृशसाम्येव इति नियमतो दिविधविषयक-
चातुष्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'अथवा एकवित्तिवेद्यत्वेन' एकज्ञानविषयत्वेन,
नियमत इत्यादिः, अभेदे द्वितीया, तथाच तादृशविषयत्वाभिन्न-
चातुष्यविषयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः, साम्यस्या अविमोक्षादिति भावः । इति

चाक्षुषत्वप्रसङ्गः, किन्तु प्रत्याश्रयं भिन्नम् । न चैकै-
कस्य व्यभिचारादनुगतरूपाभावाच्चानुगतप्रत्ययः साह-
च्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यं । अनुगताकारवि-

त्तु सारं, इदमापातत उभयसादृश्यभासकसामधौषङ्गावे एकज्ञान-
विषयत्वमिष्टमेव, न हि नाधाभावादिघटितसामर्थ्योरैक्यं सम्भवति,
अन्यथा भिद्धान्तिमतेऽप्यनिसारात् । अतएव एतत्कस्येऽभिर्भरसूच-
नाद्यैव वाशब्द उक्त इत्यथन्ये । तदा किमित्याकाङ्क्षायामाह, 'प्रत्या-
श्रयमिति, 'भिन्नमिति, तथाच न पूर्वोक्तदोषाणामसत्कारा इति
भावः । 'न चेति 'वाच्यमिति परेषामप्यः, 'एकैकस्य' गवय-महिषा-
दिभिन्नस्य गोसादृश्यस्य, 'व्यभिचारात्' अर्थं गोवदृश्य इति प्रतीति-
विषयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । ननु सादृश्यज्ञानां प्रत्या-
श्रयभिन्नत्वेऽपि सादृश्यवृत्त्यनुगतधर्मादेवानुगतप्रत्ययः पदव्युत्पत्तिश्च
स्यादित्यत आह, 'अनुगतरूपाभावाच्चेति, अनुगतप्रत्ययाभावे कदाचि-
दिष्टापत्तिरसम्भवात् पदव्युत्पत्तिपर्यन्तानुधावनं, गोसादृश्यानामनुगते
षट्पदप्रपञ्चस्योपविषयतावच्छेदकत्वावच्छिन्नब्रह्मेतविषयत्वरूपा पद-
शक्तिर्न स्यादित्यर्थः, यथाश्रुतन्तु न ब्रह्मच्छते सादृश्येत्यस्य वाक्यत्वेन
पदत्वाभावात् । सादृश्यज्ञानां तद्वृत्तिधर्माणाञ्चानुगमे आनन्दभयेन
सादृश्यपदस्य सादृश्यविशिष्टे शक्तिकल्पनाऽसम्भवात् पदामयत्वेन
सादृश्यमस्तीकं स्यात् कथञ्चित्तदादिपदशक्त्येऽपि षट्पदपदापोष-
त्वप्रसङ्गस्य दुष्परिणाममिति भावः । ग्रहो निरस्यति, 'अनुगताकारेति,
पञ्चम्यन्तवचं 'तयोदपपत्तेरित्यन्वयितं, सादृश्यत्वेऽनुगताकारवित्ति-

त्तिवेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् सप्तपदार्थातिरिक्तत्वाद्वा
जातिवदन्त्यविशेषवच्च स्वलक्षणाद्वा^(१) तयोरुपपत्तेः ।

वेद्यत्वकथनेन तस्यानुगमे प्रमाणं प्रदर्शितं तथाच सादृश्यत्वमनुगतं
अनुगतप्रतीतिविषयत्वात् घटत्ववत् विषयानुगमं विना प्रतीत्य-
नुगमासम्भवात् इत्यनुकूलतर्कसहितमनुमानमेव तत्र प्रमाणमिति
भावः । 'सामान्यात्' सामान्यधर्मात् । ननु किं नाम सादृश्यत्वं न
जातिरसम्भवेत्तत्वात् सम्भवेतत्वेऽपि स्वरूपतोऽप्रकारत्वात्, नाप्यल्लक्षो-
पाधिकात् एव, किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष इति तस्यापि मानात्वं
दुर्भारं उक्तानुमानस्य बाधदूषणपक्षत्वादित्यत आह, 'सन्नेति, तथाच
सप्तपदार्थभिन्नत्वमेव सादृश्यत्वं तादृशभेदलोकत्वेन सकलसादृश्यवृत्ति-
त्वेन चानुगतत्वात् इति भावः । ननु सप्तपदार्थभिन्नत्वमेव तत्राभिद्धं
प्रमाणाभावात् अत आह, 'जातिवदिति आतौ यथा स्वभावत्वात्
सादृश्यावर्तकधर्मात् तयोरुपपत्तिस्तथेत्यर्थः, एवमप्येऽपि, जाति-
त्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपतया जातिरूपत्वेऽपि घटत्ववत् यथानुगतत्वं
तथा इति पर्यवसितं, तथाच मानात्वेऽप्यनुगतत्वं भवतापि स्वीकार्य-
मिति सादृश्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽनुगतत्वं दुरपवादमेवेति भावः ।
ननु जातित्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वे सत्यनेकवृत्तित्व, अनेकत्वन्तु स्वप्रति-
योगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्याभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वं तच्चानु-
गतमेव घटत्व-तत्त्वयोरनुगतत्वं प्रमाणाभिद्धमित्यत आह, 'अन्यवि-
शेषवसेति सप्तपदार्थनिरूपणे योऽन्यः अभावपदार्थः तत्रेवेत्यर्थः, अतएव

“न रूपं रूपवत्त्वेन क्रियावत्त्वात् न कर्म तत् । न शेषः समवायित्वात् तमोऽन्यद्वयमिष्यते” । इत्यत्र शेषः, अभावः इत्युपायकारेण व्याख्यातः । तथाचाभावत्वमनुयोगिताविशेषः तस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेनाभावरूप- तथा अमनुगतत्वेऽपि यथानुगतप्रत्ययादिष्वन्वाद्कं तथात्रापौति भावः । अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वे भावमिच्छत्स्वरूपत्वेऽप्याह, “विशेषेति । न चावभासलिखनपरित्यागे बीजभाव इति वाच्यं । सूतन्त्रे- ष्वस्य निपन्तुमशक्यत्वात् एतेनाभावविशेषवचेत्यनुज्ञा अन्यविशेषव- चेति कथमुक्तं इत्यनुयोगोऽपि निरस्तः । परमाणुनां व्यावर्तको विशेष-एव तद्व्यावर्तकान्तु खनेवागवस्थाभवात् विशेषतस्तस्य स्वरूप- सम्बन्धरूपत्वेन विशेषरूपत्वात् इत्यननुमतस्यापि अनुगतप्रत्ययादि- ष्वन्वाद्कत्वं भवतापि स्वीकार्यमिति भावः ।

साम्प्रदायिकास्तु अवयवानामन्तः परमाणुः तन्निष्ठोऽन्यः, तथाच परमाणुनिष्ठविशेषवचेत्यर्थः, अतएव समासलिखनमपि बद्धमिति । न च परमाणुनिष्ठताभिधानमनर्थकं, विशेषपदस्य व्यावर्तकपरत्वात् स च फलतो विशेष एव तच्च तदभिधानेन विशेषे प्रामाणिकत्व- प्रतिपादनात्, तथाचि परमाणुनां परस्परभेदमिद्वयमवयवभेदो- व्यावर्तकः स्वीकरणीयः ‘अन्यथा सकलपरमाणुनामैक्यापत्तेः तथाच तेषां व्यावर्तकान्यथातुल्यपत्तिरेव तच्च प्रमाणमिति भावः । न च नित्यद्रव्यनिष्ठेति किं नीकमिति वाच्यं । गगनादौ शब्दादेर्व्यावर्त- कत्वसम्भवेन तच्च विशेषानभ्युपगमेऽपि चत्यभावादिति भावः । शेषः पूर्ववदित्याहः ।

ननु सादृशस्यातिरिक्ते किं मानं इत्याशङ्क्य तत्तत्पदार्थ-

तच्च न द्रव्यं गुणः कर्म वा गुण-कर्मवृत्तित्वात् । न च
सदृशाश्रयत्वादेव^(१) तच्च व्यवहारः, आश्रयवैसादृश्ये-
ऽपि तच्च तत्प्रतीतेः । अत एव नाश्रयसादृश्यासंसर्गा-

कूटं हेतुकस्य द्रव्यादिसमुदायभिन्नत्वं सादृश्ये साधयितुकामोऽपि
प्रत्येकपदार्थभेदान् साधयितुमुपक्रमते, 'तच्चेति, 'तच्च' सादृश्यस्य
इत्यर्थः, 'गुण-कर्मवृत्तित्वात्' इति वैकल्पिकोद्देशः, तथाच गुणवृत्ति-
त्वात् कर्मवृत्तित्वाच्च इत्यर्थः । न च आधेयत्वादिसम्बन्धस्य वृत्त्य-
विषयमेकत्वेऽपि काशिकसम्बन्धेन द्रव्यादेर्गुण-कर्मवृत्तित्वात् अभिचार-
इति वाच्यं । तदव्यसम्बन्धेन वृत्तित्वस्यैव हेतुत्वात् ।

केचित्सु 'वृत्तित्वात्' समवेतत्वात्, इत्याहुः, तस्मिन् सादृश्यस्य
समवेतत्वे मानाभावेन स्वरूपाभिद्धेः ।

ग्रह्यते, 'न चेति, 'सदृशाश्रयत्वादेवेति' सदृश आश्रयो घट्य
इति व्युत्पत्त्या सदृशाश्रयवृत्तित्वादेवेत्यर्थः, 'तच्च' गुण-कर्मसादृश्य-
स्यत्वे, 'व्यवहार इति, तथाहि गोरूपसदृशं गवयरूपं गोगमनसदृशं
गवयगमनमित्यादौ गोसदृशवृत्तित्वमेव विषयः तथाच सादृश्ये
गुण-कर्मवृत्तित्वाभावादुक्तानुमाने स्वरूपाभिद्धिरिति भावः । 'आश-
यवैसादृश्येऽपि आश्रयस्य सादृश्याभावेऽपि, 'तत्प्रतीतेः' तस्य प्रतीति-
र्यत इति व्युत्पत्त्या तद्व्यवहारादित्यर्थः । तथाच गोरूपसदृशमश्वरूपं
इत्यादिव्यवहारो न स्यात् अथै गोसादृश्याभावात् इति भावः ।

(१) सदृशाश्रयवृत्तित्वादेवेति ख० ।

ग्रहात् सः, बाधकाभावादविशेषेण वैपरीत्यसम्भवाच्च ।
नापि सामान्यं, तद्धि न सर्वदृष्ट्येकमनभ्युपगमात्
सुसदृश-मन्दसदृशव्यवहारानुपपत्तेश्च । अथ विजातीय-
यत्वे सत्यवयव-गुण-कर्मवृत्तिभूयःसामान्यं तत्, अत-

नन्वये गोसादृश्याभावेऽपि तदसंसर्गापह्नात्तादृशव्यवहारः स्यात्
इत्याशङ्क्य निषेधति, 'अत एवेति वदन्माणदोषादेव, 'ध.' तादृशव्यव-
हारः, 'बाधकाभावात्' गुण-कर्मणोः सादृश्यसत्त्वे बाधकाभावात् । ननु
बाधकासत्त्वेऽपि साधकविरहादेव तयोर्न सादृश्यसिद्धिरित्यत आह,
'अविशेषेणेति साधकविरहस्य तुल्यत्वेनेत्यर्थः, 'वैपरीत्यसम्भवाच्चेति
गुण-कर्मणोरेव सादृश्यं द्रव्ये तदभाव इति कथं न रौच्येरेति
भावः । गोसादृशो गवय इत्यादिव्यवहारस्य गोरूपसदृशरूपास्यत्व-
विषयकत्वादेर्वक्तव्यतासम्भवादिति भावः । सामान्यभेदमपि तत्र
साधयति, 'नापीति, 'तद्धि' सादृश्यं हि, अनभ्युपगमे हेतुमाह,
'सुदृशेत्यादि, तथाचानेकावृत्तित्वमेव तत्र सामान्यभेदसाधको
हेतुरिति भावः । वस्तुतस्तु प्रत्यासयमिषत्वरूपहेतुरेव एतत्प्रति-
पाद्यः अन्यथा समवायाभावयोर्भेदसाधकहेतुशुद्ध्या न्यूनतापत्तेः ।
द्रव्यभेदसाधकहेतुनैव विशेषभेदसिद्धिः सामान्यभेदसाधकहेतुना तु
समवायाभावभेदसिद्धिरिति हेतुन्तरातुसम्भवागानपेक्षयात्तज्योक्तं ।

इदानीं मौमांशकः स्वपक्षं निर्वृद्धं कृत्वा विपक्षपक्षानुपन्यस्य
दूषयति, 'अथेति, तथाच स्वदृष्ट्यसाधारणधर्मशून्यत्वे सति अव-
यवगुण-कर्मवृत्तिभूयःसाधारणधर्मवत्त्वं सादृश्यं इति पर्यवसितं.

एव दूरस्थे प्रतियोगिनि भूयःसामान्याज्ञानान्न तथा सादृश्यप्रत्ययः वनं प्रासादा इतिवत् बहुत्वस्य समुदायत्वस्य वैकल्यत्वादेकं सादृश्यमिति^(१) धौ-प्रयोगौ अन्यथा वनाद्यपि अर्थान्तरं स्यात्, सामान्यस्य बहु-

कचिदवयवसाम्यात् कचिद्रूपादिमाम्यात् कचित् क्रियासाम्यात् सादृश्यप्रतीतिर्न भवति किन्तु एतच्चित्तयसाम्यादेव इति धर्मैर्दृष्टान्तविशेषणं, धर्मिणि सादृश्यधर्मवत्त्वं स्थाय्यावयवत्वमन्वयेन बोध्यं सादृशैकधर्मवत्त्वेऽपि न सादृश्यमिति भयस्त्वनिवेशः । एकनिष्ठानाधारणधर्मस्यापरचासम्भवात् साधारणत्वनिवेशः । अथ युक्तिमप्याह, 'अत एवेति, सादृश्यस्य एतादृशरूपत्वादेवेत्यर्थः, 'दूरस्थे' अमश्लिष्टे, 'प्रतियोगिनि' गन्नादौ, 'न तथा सादृश्यप्रत्ययः' न निरुक्तसादृश्यसौक्तिकप्रत्यय इत्यर्थः । ननु तस्य भयःसामान्यरूपत्वे एकं सादृश्यमिति प्रत्ययो व्यवहारश्च न स्यादित्यत आह, 'वनं प्रासादा इतिवदिति, 'समुदायत्वस्य' समुदायनिरूपण, 'वैकल्यत्वात्' उत्पाद्यत्वात् तद्विषयत्वेनाविवक्षितत्वादिति यावत्, 'प्रयोगः' व्यवहारः, अविवक्षितत्वे दृष्टान्तः 'प्रासादा इतिवदिति, एकत्वविशिष्टत्वे यज्जत्वविशिष्टप्रासादाभिजलान्वयामम्भवात् यथा प्रासादादेर्यज्जत्वमप्यविवक्षितं तथात्रापीति भावः ।

अनु तत्र यज्जत्वं विवक्षितमेव इति दृष्टान्तामिद्विरित्यत आह, 'अन्येति तत्र यज्जत्वमव विवक्षितत्वे, 'अर्थान्तरं' प्रासादाभेदान्वयानिरूपकं, 'स्यादिति, एकस्मिन् यज्जत्वस्य बाधितत्वादिति भावः ।

त्वात्पत्वाभ्यां सुसहस्र-मन्दसहस्रव्यवहारः, तदुच्यते,
“सामान्यान्वेव भूयांसि गुणावयव-कर्मणाम् । भिन्न-
प्रधानसामान्यव्यक्तं सादृश्यमिष्यते” ॥ इति, न, साजा-
त्येऽप्यरविन्दद्वयवत् सजातीयवयवादिशून्ये गुणादौ

ननु उक्तधर्माणां सादृश्यत्वे सुसहस्र-मन्दसहस्रव्यवहारो न स्यादत-
स्तमप्युपपादयति, ‘सामान्यस्येति, उक्तधर्माणां सादृश्यरूपत्वे भट्ट-
कारिकात्मनि प्रमादयति, ‘तदुच्यत इति, तदर्थं च ‘गुणावयव-
कर्मणां’, ‘भूयांसि सामान्यान्वेव’ अनेके साधारणधर्मा एव,
‘भिन्नप्रधानसामान्यव्यक्तं’ प्रतियोगित्वसाधारणधर्ममिवासाधारण-
धर्ममित्यतिरिक्तं प्रतियोग्यत्वसाधारणधर्मविशिष्टमिति यावत्, तथाच
तद्व्यवसाधारणधर्मवत्त्वमेव तद्वैजात्यमिति भावः । उद्देश-विधेय-
भावेनान्वयपक्षे उद्देश्यगतसिद्ध-सहायोरविवक्षितत्वात् ‘इत्यते’
इत्येकवचनं । दूषयति, ‘नेति, ‘सजात्येऽपि’ वैजात्यविरहेऽपि
इत्यर्थः, ‘अरविन्दद्वयवत्’ सदृशं पद्वज्रद्वयमित्यादाविवेक्ष्यते, तथाच
वैजात्यनिमित्ते तत्र सादृश्यप्रत्ययो न स्यादिति भावः । ननु कश्चिन्ने-
वमाधारणधर्मो ॥ यत्नं तच्च व्यक्तान्तरसाधारणत्वात् किन्विदन्य-
मेव इति तत्र वैजात्यमस्येव इत्यतो दोषान्तरमाह, ‘सजातीयेति,
‘अवयवादीत्यादिपदाहुष-कर्मपरिग्रहः, अवयवादिगतसाधारण-
धर्मरूपे इत्यर्थः, ‘गुणादावित्यादिपदात् कर्मपरिग्रहः । ननु
गुणे कर्मणि च सदृशावयवत्वादेव तत्रावयव इत्यत आह, ‘जातो

जातौ च सदृशप्रत्ययात्^(१) विसदृशयोः करभ-रासभ-
योस्तत्सत्त्वाच्च । नापि धर्म्यन्तरे धर्म्यन्तरवृत्तिधर्मबाहु-
ल्यम्, असाधारणधर्मशून्यत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं
वा, स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मसमानाधिकरण-

चेति, गुण-कर्मगतजानौ चेत्यर्थः । 'मदृशेति धर्म्यपरो निदेशः, तथाच
मदृशत्वप्रत्ययादित्यर्थः, कचित्तथैव पाठः । ननु जातौ तत्प्रत्ययस्य
सदृशाग्रयणत्वमेव विपद्यति यद्युच्यते तदाप्याह, 'विसदृशयो-
रिति, विसदृशावयवादिद्युतयोरित्यर्थः, 'करभ.' करिग्रिशः, "करभः
करिग्रावक इत्यमरकोषान् । तयोरवयवादीनामत्यन्तावेकत्वोऽपि
रासभोऽयं करभ इव सादृति इत्यादौ यत्किञ्चित्क्रियाभासोऽपि
सादृश्यव्यवहारान् भवन्मते तदनुपपत्तेः गुणादिषयाणां साम्याभावा-
दिति भावः । तस्यैवापरकस्यानपि दूषयति, 'भाषीति, 'धर्म्यन्तर-
इति स्वभिन्ननिष्ठं स्ववृत्तिधर्मवाक्यमित्यर्थः, स्वभिन्ननिष्ठत्वस्य
स्वाग्रयाग्रयणत्वसम्बन्धेन, स्वस्मिन् स्वसादृशव्यवहारस्य धर्म्यं स्वभिन्न-
वृत्तित्वनिवेशः । 'असाधारणेति तद्व्यत्यासाधारणधर्मशून्यत्वे सति
तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमित्यर्थः, स्वस्मिन् स्वसादृशव्यवहारस्य भाव्यत्वं ।
'स्वनिष्ठेति, स्वस्मिन् स्वसादृशव्यवहारस्य धर्म्यं प्रतियोग्यत्वं । परस्पर-
अधिकरणधर्माणां कुचाग्रयणत्वात् समानाधिकरणत्वं धर्म्यविशेषणं,
तादृशयत्किञ्चिद्व्यवहारेऽपि सादृश्याव्यवहारान् भूयस्त्वनिवेशः । कल्प-

भूयोधर्मवत्त्वं वा, विचतुःपञ्चादिभेदेन भूयस्त्वस्या-
ननुगमात्^(१) । न च कपिञ्जलवचित्वपर्यवसन्नं,
विसदृशयोरपि हस्ति-मशकयोः सादृश्यप्रसङ्गात् ।
तदुक्तम् । “एवं जाति-गुण-द्रव्य-क्रियाशक्तिषु धर्म-
तः । एकैकद्विचिसाधर्म्यभेदादेकच चित्रता” इति ॥
अथ व्यावर्तकधर्मापेक्षया तद्वतधर्मबाहुल्यं सादृश्यं,

अपमेकदैव द्रव्यमिति, ‘विचतुरित्यादि, ‘अननुगमादिति । शङ्कते,
‘न चेति, ‘कपिञ्जलवदिति, “कपिञ्जलाभालमेत” इति श्रुतौ वज्र-
वचनस्य चतुष्ट-पञ्चत्वादियुक्तमे “भा द्रिस्तात् सर्वोभूतानि” इति
श्रुतौ विरोधभञ्जनाय भूतपदस्य कपिञ्जलातिरिक्तपरतया तथा-
नेकभेदनिवेशे गौरवापत्तिरिति वज्रवचनस्य चित्ते शक्तिरवश्योपेया
तथात्रापि भूयस्त्वं चित्तमेवेति भावः । ‘प्रसङ्गादिति, शृण्वादि-
मत्त्वस्य मशकेऽपि सत्त्वादिति भावः । द्विचिधर्मतास्येऽपि न सादृ-
श्यमित्यत्र प्रमाणमाह, ‘तदुक्तमिति, ‘एवमित्यादि, ‘एवं’ भूयस्त्वस्य
सादृश्यघटकत्वे, तथाच जात्यादिरूपस्वरूपतधर्मानयेष्य एकैकद्विचि-
साधर्म्यवैलक्षण्यत्वात् यत्र तयोरेकस्मिन् वैलक्षण्यं तत्र न सादृश्यमिति
भावः । शङ्कते, ‘अथेति, ‘व्यावर्तकेति असाधारणेत्यर्थः, ‘तद्वतधर्ममिति
तद्वतसाधारणधर्म्येत्यर्थः । ननु बाहुल्यस्याननुगमात्तद्वतघटकत्वात्तत्रावः

बाहुल्यञ्च विचतुरादिप्रनुगनं, हस्ति-मशकयोस्तु बहु
व्यावर्त्तकं साधारणस्त्वल्पमेत एव किञ्चिद्भेदाधिष्ठानं
सादृश्यमुच्यते इति चेत्, न, व्यावर्त्तकसमसङ्ख्येनाल्पे-
नागणितेनापि धर्मेण सादृश्यव्यवहारात् ।

किञ्च सामान्यान्याश्रयभेदेनाभिन्नानि भवन्ति,
सादृश्यन्तु भिन्नम्, सामान्यं मिष्प्रतियोगिकं तदनि-

इत्यत आह, 'बाहुल्यञ्चेति, 'अनुगतमिति, तथाच वज्रलमिति
व्यवहारविषयत्वमेव बाहुल्यमिति भावः । पूर्व्वलक्षणप्रसङ्गातिप्रसङ्गं
वारयति, 'हस्ति-मशकयोस्त्विति, 'व्यावर्त्तकमिति, हस्ति-मश-
कत्वादिरूपमिति शेषः, 'साधारणमिति, शुण्डवत्त्वादिरूपमिति
शेषः । उपमंहरति, 'एत इति स्वदृश्यसाधारणधर्मोपेक्षया वज्र-
लसाधारणधर्मो एवेत्यर्थः, 'किञ्चिद्भेदाधिष्ठानं' प्रतियोगिभेद-
सदृशतं । तथाच तद्विज्ञाने सति स्वदृश्यसाधारणधर्मवज्रलसदृशत-
भूयोधर्मवत्त्वं तद्विरूपितस्वनिष्ठसादृश्यमिति पर्यवसितं । दूषयति,
'नेति, 'समसङ्ख्येनेत्यस्य 'धर्मोपेक्षया'त्वः, एवमपेक्षेऽपि । ननु
गणनभ्रान्तिवशात्तत्र व्यवहार इत्यत आह, 'अगणितेनापौति,
'व्यवहारादिति, तथाच अगणनस्थले बाहुल्यज्ञानात् स्वल्पते तद्व्य-
वहारो न स्यादिति भावः । ननु व्यवहारविषयत्वरूपबाहुल्यं न
गणनसापेक्षं संख्याया एव तत्सापेक्षतादिति यदि ब्रूयात्तदाप्याह,
'किञ्चेति, 'भिन्नमिति, 'प्रत्याश्रयमित्यादिः, तथाच सामान्यवि-

रूप्यञ्च । सादृश्यन्तु सप्रतियोगिकं तद्धीव्यञ्च ।
अथ भेदे सति तद्वतमृयः सामान्यवत्त्वं सादृश्यं भेदश्च
प्रत्याश्रयमन्यः सप्रतियोगिकश्चेति चेत्, तर्हि सादृ-
श्यस्य भेदघटितत्वेन सावधित्वे तस्मात् सदृश इति
स्यात् न तु तेन तस्य वा सदृश इति स्यात् । न च
सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिकत्वेन तस्मात् सदृश इति
स्यात्, सावधौ हि तथा प्रतीति-प्रयोगौ न तु प्रतियो-
गिनि, अभावेऽपि घटादिति^(१) प्रतीतिप्रसङ्गात् । अपि

रुद्धधर्मवत्त्वात् तद्भेदविद्या सामान्यरूपता तस्य न सम्भवतीति
भावः । एवमपेक्षेति, 'तदभिरूप्यतेति यद्वतसामान्यं तदभिरूप्यते-
त्यर्थः, विरुद्धधर्मोन्तरमपि दर्शयति, 'तद्धीव्यञ्चतेति, 'चकारात्त-
न्निरूप्यत्वसंघटः । अङ्गते, 'अपेति, दृष्टापत्तिमाशङ्क्य निषेधति,
'न चेत्यादि, 'तथा' पञ्चम्यर्थविषयकोत्तर्यर्थ, 'प्रयोगः' व्यापहारः,
'न त्विति न तु प्रतियोगिविषयकमात्रे पञ्चम्यर्थविषयकत्वमित्यर्थः ।
प्रतियोगितस्य पञ्चम्यर्थत्वे दोषान्तरमाह, 'अभावेऽपीति चान्यन्ता-
भावेऽपीत्यर्थः । 'अत्यन्ताभावाविषयकप्रतीतेरपि पञ्चम्यर्थप्रतियोगित-
विषयकत्वापत्तेरिति यावत् । 'घटादित्वेति भूतले घटादभाव-
इति प्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः । विशेषणान्तरमादाय दोषमुद्गाह्य विमे-

श्रयत्वात् न विशेषः प्रत्यक्षत्वात् । न समवायः वृत्ति-
मत्त्वात्, इत्यधिकं^(१) सादृश्यं ।

यत्तु सादृश्यं भावोऽभावो वा, भावोऽपि संगुणं
निर्गुणं वा, निर्गुणमप्याश्रितमनाश्रितं वा, आश्रि-
तमपि सामान्यवर्तिः सामान्यं वा, सामान्यवत्त्वे स्पन्दो-
ऽस्पन्दो वा, निर्गुणं निःसामान्यमाश्रितमेकाश्रितमने-

क्तगुण-कर्मावृत्तित्वरूपहेतोरेव विशेषभेदसिद्धेः सामान्यभेदसाध-
कहेतोरेव समवायभेदसिद्धेः सत्त्वादेव तदानीं न विशेषः न सम-
वायइत्याद्यनुक्ता हेत्वन्तरेणापि तच्च विरोधादिभेदसिद्धिमभव-
इत्यावेदनायैव इदानीं समाह, 'न विशेष इति, 'प्रत्यक्षत्वात्'
लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात्, 'वृत्तिमत्त्वात्' समवेतत्वात्, 'अथ समवाय-
पदं अभावोपलक्षकं, कश्चिच्च समवायादिरिति पाठः । 'अधिकं'
अप्यपदार्थातिरिक्तं ।

परमतं निरमितुमुपन्यस्यति, 'वन्निति, 'भावः' भावरूपं,
एवमप्येऽपि, भावादिशब्दस्याजस्रमिदृशत्वात् न पुंनकत्वं । परविकल्पे
आश्रितमित्यनन्तरं स्पन्दमिदं भावरूपमिति पूरणीयं, अन्यथा
स्पन्दोऽस्पन्दो वा भावोऽभावो वेति विकल्पेदधस्थानुत्तरत्वेन नूनता-
पत्तेः । यद्यपि एकाश्रितमित्युत्तरेण परविकल्पस्यापि निवृत्तिः
मभवति तथापि एकाश्रितमपि नित्यमनित्यं वा नित्यमपि प्रत्यक्ष-

काश्रितं वा, इति यथायथं सप्तपदार्थान्तर्गतमिति ।
तन्ना । व्यवहारानुपपत्त्या तद्वहिर्भावात् अन्यथैतादृ-
शविकल्पेन सामान्य-विशेष-समवायानामपि द्रव्या-
दित्रयसाधर्म्यात्तत्तदन्तर्भावः^(१) स्यादिति । उच्यते ।

मप्रत्यक्षं वा इत्यादिवज्जविकल्पधाराया अनिवृत्तिः । 'यथायथं'
यथ यत्र यादृश यादृश यादृशं क्वचित् गुणरूपं क्वचित् क्रियारूपं
द्रव्यरूपं सामान्यरूपमित्यर्थः, 'सप्तपदार्थान्तर्गतमिति, कृत्तपदार्थानां
साधर्म्यनिश्चये विकल्पासम्भवादिति भावः । दूषयति, 'तप्तेति,
'व्यवहारानुपपत्त्या' तेन तस्य वा यादृश इति व्यवहारानुपपत्त्या
इत्यर्थः, इदमुपलक्षणं तस्मात् सदृश इति व्यवहारानुपपत्त्या इत्यपि
योर्थः । 'अन्यथा' प्रामाणिकव्यवहारसुबह्व विकल्पभयभावेण तस्य
कृत्तपदार्थान्तर्गतत्वसौकारे, 'एतादृशविकल्पेन' सामान्यं भावो-
द्भावो वा इत्यादिविकल्पेन, 'सामान्य-विशेष-समवायानामप्येति,
अभावो भावोयेत्यादिविकल्पासम्भवादभावोक्तः, 'द्रव्यादिष्वयथाध-
र्म्यात्' समवेतत्व-द्रव्यसमवेतत्वादिरूपतत्साधर्म्यात्, समवायस्यापि
स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेन समवेततात्, 'तत्तदन्तर्भावः' द्रव्य-गुण-कर्म-
न्तर्भावः ।

एतावता मीमांसकमते निर्वुद्धे जरणैयाधिकः स्वयमुत्तरयति,
'उच्यते इति, 'असाधारणान्येति असाधारणभिन्ना ये तद्गतभूयो-

असाधारणान्यतद्गतभूयोधर्मवत्त्वं तत्सादृश्यं । यज्-

धर्मास्तदन्तं, 'तस्यादृश्यं' तस्मिन्निरूपितसादृश्यं इत्यर्थः । अस्ति च गदये
गोलादिरूपासाधारणधर्माभिज्ञा ये गोमिष्टशुक्रादिगुण-वस्त्रनादि-
रूपक्रिया-चरुर-शुद्धादिद्रव्यात्मकधर्मास्तदन्तात् गोनिरूपितसादृश्यं ।
स्वस्मिन् स्वसादृश्यवारणात् तद्वत्त्वसाधारणधर्माभाववत्त्वे घतीति
वाक्यं, असाधारणधर्माणां भूयोऽन्तर्गतत्वेनासम्भवं इति धर्मासा-
धारणान्यत्वनिवेशः, असाधारणान्यत्वस्य स्वावच्छिन्नभिज्ञावृत्तिर्यत्
स्वं तदन्यत्वे सति स्वावच्छिन्नवृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं वा, विधेयदत्ताद-
वृत्तिव्युत्पादाः, सत्यमन्यावृत्तिः स्फुटैव । वस्तुतस्तु अवृत्तौ रसाधार-
णान्यत्वेऽपि न वृत्तिसङ्गतताभावेन पावदन्तर्गतताभावेनासम्भवाभा-
वात् इति विधेयदत्तं नोपादेयमेव । न चास्य स्वत्वघटितत्वेना-
नतुगततया सादृश्यस्य दुर्ज्ञेयत्वमिति वाक्यं । स्वविमिश्रविमिश्रत्व-
फलत्वेन किञ्चिदुर्ध्वविमिश्रणत्वे सति वृत्तिमत्त्वमेव तथासात्
प्रथमवैमिश्रं स्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदफलधर्मत्वेन, द्वितीयवैमिश्रं
वृत्तिलक्षणव्यावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदफलधर्मत्वेन, अवृत्तौ
असाधारणान्यत्वव्यवहारवारणाय वृत्तिमत्त्वनिवेशः, प्रकृते तदनि-
वेशेऽपि ■ वृत्तिरिति साम्यदायिकाः । तच्च । प्रमेयत्वादेरेव
तथात्वेनातिप्रसङ्गापत्तेः ।

तथास्तु असाधारणोऽन्यो येन इति व्युत्पत्त्या साधारणत्वलाभः,
तत्प्रदं तद्वर्धवच्छिन्नपरं, एवमप्येऽपि, तद्वर्धवच्छिन्नगतसाधारण-
भूयोधर्मवत्त्वं तद्वर्धवच्छिन्ननिरूपितसादृश्यं, तद्वर्धवच्छिन्नसाधार-

जात्यादिसाधारणं भेदाघटिततया च निरवधि तद्गत-
बहुधर्मवत्त्वं तन्निरूप्यमितीतरन्निरूप्यत्वमेव तस्य सप्र-
तियोगिकत्वं, तवापि सादृश्ये तदेव सप्रतियोगिकत्वं,
न तु भेददीर्घादिवत्सावधित्वं तस्मात् सदृश इति प्रत्य-
यापत्तेः । बहुत्वञ्च त्रिचतुरादिसाधारणमिति नाननु-

रणत्वञ्च तद्वर्णावच्छिन्नवृत्तित्वे सति तद्वर्णावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वं ।
न च स्वस्मिन् स्वसादृश्यापत्तिः, तद्वर्णावच्छिन्नभिन्नवृत्तिरूपितसादृ-
श्यतावच्छेदकसम्बन्धेन भूयोधर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । न च
साधारणत्वनिवेशो व्यर्थः, भूयःपदस्य यावदर्थकत्वेनाप्यभवापत्तेः ।
न चैवं 'भेदाघटितत्वाच्चेत्युत्तरपन्थासङ्गतिः',^(१) प्रकारतया भेदा-
घटितत्वादिति तदर्धत्वात्, तदभिधानस्य तस्मात् सदृश इति
शब्दहारद्वारणभावप्रयोजनकत्वादिति प्राङ्गः ।

अपरे तु असाधारणः सादृश्यस्यासाधारणो धर्मो गवयादिः
तदन्यद्वाच्यौ च चेति कर्मधारयोत्तरतत्पुरुषः, स्वभिन्नतद्गतभूयोध-
र्मवत्त्वं स्वनिष्ठं तन्निरूपितसादृशमित्यर्थः, 'भेदाघटितत्वाच्चेत्यस्य
तु प्रतियोगिभेदाघटितत्वादित्यर्थः, भूयस्त्वन्तु न यावत् किन्तु
वृद्धतमेव, अतएव 'वृद्धत्वमित्युत्तरपन्थसङ्गतिरिति व्याचक्षते ।

'निरवधि' अवधिलानिरूपकं । ननु तस्य निरवधित्वे
सप्रतियोगिकत्वमपि न स्यात् इत्यत आह, 'तद्गतेत्यादि, 'इतरेति

(१) 'भेदाघटिततया च' इत्यत्र 'भेदाघटितत्वाच्च' इति कस्यचिन्मूलपुस्त-
कस्य शाठमनुदृत्य टीकाहतेतदुक्तमिति ।

गमः । न चातिप्रसङ्गः, हस्ति-मशकयोरपि प्राणित्व-
सुखित्व-दुःखित्वादिना^(१) सादृश्यात् । अतएव वैसादृश्ये-
ऽपि आह्लादजनकत्वादिना^(२) चन्द्र इव मुखं पुण्या-
दिना^(३) महिषीव गौरिति वङ्गस्थतद्गतधर्मवत्त्वेन

सादृश्याभ्येतरेत्यर्थः । एतेन गवादेरेव तत्पिरूपकत्वं न तु गवया-
देरित्यावेदितं, 'तव' मौमांसकस्य । ननु भृशत्वं वङ्गत्वमेव तच्च
मातृगतं इति तत्र स्रवणघटकत्वाभ्यवदित्यत आह, 'वङ्गत्वमिति,
'साधारणमिति, यत्किञ्चिदुद्भिविषयत्वरूपत्वात्तत्त्वेति भावः ।
ग्रह्यते, 'न चेति, 'अतिप्रसङ्गः' हस्ति-मशकयोरपि सदृशत्वप्रसङ्गः,
कुतः इत्याकाङ्क्षायामाह, 'हस्तीत्यादि, 'सादृश्यात्' सादृश्यस्य
प्रामाणिकत्वात् । 'अतएव' तद्गतचित्तपुरादिधर्मवत्त्वेऽपि सादृश्यस्य-
प्रामाणिकत्वादेवेत्यर्थः, 'वैसादृश्येऽपि' तद्गतचित्तपुराद्यतिरिक्तधर्मा-
भावेऽपि, 'आह्लादजनकत्वादौत्यादिपदात्' चाकचव्य-मण्डलाका-
रत्वपरिपहः, पुण्यादौत्यादिना वङ्गघोरत्व-पावनत्वपरिपहः, 'गौरि-
तीति, व्यवहार इति श्रेयः । ननु भवन्मते सुमदृशत्व-मन्दमदृशत्व-
व्यवहारः कथं स्यादित्यत आह, 'वङ्ग्येति, अस्पष्टं पञ्चतन्मनसि-
दित्यप्यपकसद्भावत्वं, सद्भावे च गुणरूपा विषयतारूपा वा इत्यन्य-
देतत्, अत एकधर्मवत्त्वे पञ्च-पडादिधर्मवत्त्वे च न मन्दमादृश्य-

(१) प्राणित्व-शरीरित्व-सुखित्वादित्येति ख० ।

(२) आह्लादकत्वादित्येति ख० ।

(३) वङ्गघोरत्वादित्येति ख० ।

सुसदृशत्व-मन्दसदृशत्वम् । अतएव गवये गोसादृश्यं
 पृष्टः तद्वर्मवत्त्वमेव विवेचयति, वराहं गावोऽनुधाव-
 न्तीत्यत्र गोसादृश्यं वराहेऽप्युक्तम् । तद्वर्मवत्त्वेनोपमा-
 नोपमेयव्यवहारः काव्यादौ, साध्य-साधनवत्तामात्रेण
 दृष्टान्ते पक्षसादृश्यवाचकवति प्रयोगः परीक्षकाणाम् ।

वशारः । सुसदृशत्वलक्षणे पक्षलभ्यापकसदृशात्वं निवेद्यमिति विवे-
 चयणद्वयमिति भावः । 'अतएव' चि-चतुरादिधर्मवति सादृश्य-
 सत्त्वादेव, अन्य वस्तुमात्रप्रपमानवत्त्वेष्वन्यः । 'अतएव' सादृश्यस्य
 तदगतधर्मलक्षणादेव, इति चेन्न । तस्मिन् । 'वराहमित्यादि-
 ग्रन्थामुक्तेः तस्य अन्यधर्मो सादृश्यप्रतिपादकधर्मत्वेन धन्द्वमवि-
 रोधापत्तेः । 'गोसादृश्यं पृष्टः' गोसदृशः क इति जिज्ञासाविषयः
 पुरुषः, 'तद्वर्मवत्त्वं' गोगतधर्मवत्त्वं, 'विवेचयति' गणयति, 'वराहे-
 ऽप्युक्तमिति' वननिष्ठत्व-चतुर्व्यदम्-धावमानत्वमत्वात् इति भावः ।
 'तद्वर्मवत्त्वेन' तद्वत्तद्विचिधर्मवत्त्वेन, 'काव्यादाविति' "अकस्मात्
 द्रष्टुं यो भजमात्रमपरिवेति" । न व्यञ्जनं कामयते त्याज्यो नृप-
 इत्यादौ" इत्यादौ धर्मद्वयेन, "प्रतापी यजुभिर्धामेर्धुंको राजा
 भवानहं" इति मन्त्रे महाराज युग इन्द्र इव चिन्ता" इत्यादौ
 धर्मवत्त्वेन तद्वत्त्ववशारः, 'साध्येत्यादि, 'मात्रपदेन धर्मांतरव्यवच्छेदः,
 'सादृश्यवाचकवति' उदाहरणात्मकवाक्ये, 'प्रयोगः', महानवच्छे-
 त्यादिः, 'परीक्षकाणां' पण्डितानां ।

न चैते गौणाः, मुख्ये बाधकाभावात् । तस्मात्
केनचिद्वर्मेण कस्यचित् क्वचित् सादृश्यवत्त्वमन-
नुगतमस्ति । किञ्च सादृश्यबहुतवर्मेवत्वज्ञानं साद-
ृश्यव्यञ्जकं तदेव तद्व्यवहारनियामकमस्तु किमधिकेन ।
अन्यथा चित्तुरादित्वे तु व्यञ्जकमपि बहुधर्मवत्त्व-

केचित्तु प्रतिवादिनि पुरुषे सदृष्टान्मोदाहरणवति सति
स्वीयप्रतिज्ञादेः प्रयोगः । अन्यथा न्यूनत्वेनैव वादिनिघट्टात् प्रति-
ज्ञादिप्रयोगे तेषां वृत्तिरेव नोत्पद्यत इत्याहुः ।

‘न चैत इति, ‘एते’ व्यवहाराः । सर्वशब्दस्य सर्वधर्मवत्त्वनापत्तिरूपदोषं
पूर्वपक्ष्यं तं ख्यं वारयति, ‘तस्मादिति, ‘अनुगतमिति, न तु
प्रत्याययमेकमित्यर्थः । ननु तद्वत्तत्त्वधर्मवत्त्वमपि सादृश्यं तद्वत्त-
त्वाधर्मवत्त्वज्ञानोत्तरमेव गृह्यते तदेव सादृश्यव्यवहारनिमित्तं सादृ-
श्यमस्तु आवश्यकतादित्याशङ्कते, ‘किञ्चेति, ‘सादृश्यव्यञ्जकं’ सादृश्य-
ज्ञानजनकं, ‘तदेव’ सादृश्यधर्मवत्त्वमेव, ‘तद्व्यवहारनियामकमिति
तत्सादृश्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं सादृश्यरूपमिति यावत्, ‘किं
अधिकेन’ किं सादृश्यधर्मातिरिक्तधर्माणां सादृश्यघटकत्वेन, अनाव-
श्यकतादित्यर्थः । ‘अन्यथा’ सादृश्यधर्मस्य सादृश्यरूपत्वाभावे, तस्येति
शेषः, ‘चित्तुरादित्वे’ चित्तुरादिधर्मवत्त्वमिति, ‘बहुधर्मवत्त्वमिति
व्यञ्जानामनेकत्वे एकस्मिन् व्यञ्जकत्वं न सम्भवति व्यभिचारादिति
तेषां प्रत्येकधर्मं प्रति एकैकस्य व्यञ्जकत्वमावश्यकमित्यभिप्रायः । ननु

मननुगतं स्यात् । व्यञ्जकमननुगतमपि बह्वै प्रत्यक्षा-
दिवदिति चेत् । न । तत्राभिव्यक्तीनां वैजात्यात् धूमा-
लोकादौ बह्विव्याप्यत्वमेवानुगतम् । अत्रापि तद्व्याप्य-
त्वमस्तीति चेत्, तर्हि यादृशं तद्व्याप्यत्वं तदेव तद्व्याप-
हारनिमित्तं । न च तद्व्यञ्जकधर्मवत्त्वं^(१) न व्यञ्जक-

तथा सत्यपि का इतिरित्यत आह, 'अननुगतं स्यादिति, तथाच
गौरवमिति भावः । ननु अत्रापि गौरवमपि स्त्रीकार्यं यथा
धूमादीनामननुगमेऽपि तद्व्याप्यत्वादिकं बह्विव्याप्यत्वं इत्याशङ्कते,
'व्यञ्जकमिति, अस्त्विति शेषः', अपेक्ष इष्टान्तमाह, 'वह्नाविति,
तत्राननुगतं एव नास्ति इति इष्टान्ताधिष्ठिरित्याशङ्कते, 'तचेति,
'अभिव्यक्तीनां' व्यञ्जकानां धूमादीनां, अभि सर्वतोभावेन व्यक्ति-
ज्ञानं यस्यादिति व्युत्पत्तेः, 'वैजात्यात्' वैज्ञान्यत्वात्, 'अनुगतमिति,
तथाच तदेव धूमादीनामननुगतमिति कुतो गौरवमिति भावः ।
इदञ्च तद्व्याप्यत्वात्तत्त्वव्याप्यत्वाभिप्रायेण व्यापकसामानाधिकरण्या-
रूपाया व्याप्यत्वावच्छेदकभेदेन भिद्यताम् । 'अत्रापि' सादृश्येऽपि,
'तद्व्याप्यत्वं' सादृश्यव्याप्यत्वं, 'अस्ति' व्यञ्जकानुगमकमस्ति इत्यर्थः ।
मीमांसकः शङ्कते, 'तर्हि'ति, 'तदेव' सादृश्यव्याप्यत्वमेव, 'व्यवहार-
निमित्तं' स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन व्यञ्जकविधया सादृश्यव्यवहारप्रयो-
जकं तदेव तद्व्यञ्जकमस्त्विति यावत्, 'तदेवेत्येवकारव्यवच्छेदं स्रष्ट-
माह, 'तद्व्यञ्जकमिति, 'न व्यञ्जकं' न सादृश्यज्ञानजनकं, इति 'न चेति

(१) न तु तद्व्यञ्जकधर्मवत्त्वज्ञानमिति ख० ।

मेवानुभवविरोधात् तद्गतभूयोधर्मस्य बहुल्यत्वज्ञानं
विना सुसदृश-मन्दसदृशत्वज्ञानाभावाच्च । अथ तद्गत-
बहुधर्मवत्त्वं न सप्रतियोगिकं सादृश्यन्तु न तथेति^(१)
व्यवहर्त्तव्यसाधकमिति चेत्, न, सादृश्यवत्तस्यापि स-
प्रतियोगिकत्वात् ।

योजना । केचित्तु 'न चेति न वित्यर्थः, 'न व्यञ्जकमिति नकारो-
भिष्यक्तमे, दूषयति, 'नेति, अर्थस्तु पूर्ववदित्याहुः । 'अनुभवविरो-
धादिति, तथाच गवि सादृश्यवद्बुधधर्मज्ञानोत्तरमेव गवये सादृश्य-
ज्ञानं न त्वन्यदा इत्यनुभवादिति भावः । सादृश्यानुभवे विप्रतिपक्षं
प्रस्थाप्य, 'तद्गतेति, तथाच तद्गतधर्माणां बहुल्यत्वज्ञानस्यावश्यकतया
सादृश्यबोधकतया सादृश्यज्ञानात्पूर्वं तद्गतधर्मज्ञानभावश्यकमिति
भावः । गच्छते, 'अथेति, 'न तथा' न सप्रतियोगिकत्वाभाववत्सप्रति-
योगिकमिति यावत्, 'इति' इत्येव, 'व्यवहर्त्तव्यसाधकं' अतिरिक्त-
सादृश्यसाधकमित्यर्थः, दूषयति, 'नेति, 'सादृश्यवत्' भवन्मतमिदु-
तिरिक्तासादृश्यवत्, 'तस्यापि' तद्गतवद्बुधधर्मवत्तस्यापि, 'सप्रतियोगि-
कत्वात्' तत्त्वानुभूयमानत्वात्, अनुभवापलापे तथापि तत्र तस्मि-
द्भिर्गं आदिति भावः ।

'यस्मिन्, 'तत्ता-तदन्तयोः' तत्ता-तत्सादृश्ययोः, 'यद्गदः स्यात्'
एकत्र समावेशः स्यात्, तत्तायास्तद्गतधर्मवत्तादृश्यतादिति भावः ।

यत्तु तत्ता-तद्वत्तयोः सङ्करः स्यादिति, तन्न, तदैव
तद्वर्मवत्ता तदभेदो वा तत्ता सा च सोऽयमिति प्रत्य-
क्षज्ञाने भासते, भेदे भासमाने तदन्यस्मिन् तद्वर्मवत्ता
तद्वत्ता यतो भवति तद्वदयं न तु स इति तयोर्भेदात्।
नन्वेवं व्यङ्ग्यन्तरे गोत्वग्रहे तद्गोवदियमिति स्यान्न

दूषयति, 'तच्चेति, 'तच्चेति, 'एवकारोभिन्नकमे, 'तद्वर्मवत्तेति
तद्वत्तधर्मवत्तेत्यर्थः, 'तस्तेतिपरेणान्वयः। ननु गोतत्ता गवयवृत्ति-
रिति व्यवहारः स्यादाधेयताया अनतिरिक्तत्वात् इत्यत आह,
'तदभेदो वेति, 'भासमान इति स्तौति शेषः, अन्वयस्यास्य 'भव-
तीत्यनेन, 'भवति' व्यवहियमाणा भवतीत्यर्थः। 'इतीति 'यतो
भवतीति पूर्वेष्वान्वयः। 'तयोरिति, अत इत्यादि।

केचित्तु 'इतिशब्दस्य काकादिगोक्तकन्यायेन स्वभयचैवान्वय-
इति अत इति न पुरणीयमित्याहुः। तन्न। एकस्य इतिशब्दस्य
स्वभयार्थकाले सन्दर्भविरोधापत्तेः।

'तयोः' तत्ता-तद्वत्तयोः, 'भेदात्' अवस्थाभ्युपेयभेदात्। नन्वे-
तन्नति सादृश्यस्य भेदाघटितत्वादित्दमसङ्गतं इति चेत्, न, तस्य
तद्भेदाघटितत्वेऽपि आशयभेदघटितत्वात्। न च तथापि तदन्यस्मि-
न्निवृत्तसङ्गतं, तस्य फलकपनरूपत्वात्। ग्रहते, 'नन्वेवमिति, 'एवं'
उक्तरूपेण तयोर्भेदे, 'व्यक्तन्तर इत्यनेन तद्व्यक्तिभेदसत्त्वमावेदितं, तत्र
गोत्वाग्रहे दृष्टापत्तिप्रसङ्गात् 'गोत्वग्रहे इति गोत्वनिश्चये इत्यर्थः,
'तद्गोवत्' तद्गोव्याक्यन्तरवत्, 'द्वयं' पुरोवर्त्तिव्यक्तिः, 'स्यादिति,

त्वियमपि गौरिति चेत्, न, गोत्वमाधस्य तदन्यव्यक्ति-
वृत्तित्वसमुच्चयात् एकव नानासम्बन्धानवगमात् ।
तद्गोवृत्तिबहुधर्मज्ञाने भवत्येव तद्गोवदियमिति ।

तच्च तद्गोभेदस्य तद्गतवहुधर्मवन्नस्य च सत्तात् इति भावः ।
आपत्तिमुक्त्वाऽनुपपत्तिमप्याह, 'न त्वियमपीति, 'गौरिति शब्दा-
भेदवतीत्यर्थः, 'स्यादिति पूर्वैशान्वयः, सत्ता-तदन्तयोर्विरुद्धता-
दिति भावः । अङ्गां निरस्त्यति, 'नेति, 'समुच्चयात्' ज्ञानात्,
'एकव' व्याख्यानरूपैकधर्मिणि, 'नानेति' गौगतनानाधर्माणां,
'सम्बन्धानवगमात्' आद्यतन्तत्त्वसम्बन्धानवगमात्, तथाच तद्गत-
भूयोधर्मवत्त्वज्ञानाभावात् न तच्च तदन्ताप्रतीतिरिति भावः । नचैवं
इत्थं तद्गोवदितिप्रतीतिः कदाचिदपि न स्यात् इत्यत आह,
'तद्गोवृत्तीत्यादि, तथाचेष्टापत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं व्याख-
्यन्तरे तद्गोभेः सादृश्यत्वेऽपि गोसामान्यतत्तायां बाधकाभावात्
उक्तानुपपत्तेरप्यभावः । ननु सादृश्यस्य नानाधर्मरूपत्वे गोसदृश्य इति
ज्ञानं समूहात्मनः स्यात् न तु विशिष्टज्ञानं इत्याशङ्क्य समाधत्ते,
'तथाप्ययमपीति, 'गोसदृश्य इति, विशिष्टवेिशिष्टधीरिति द्वेयः ।
'एकमेति, 'तथयपदं नानापरं, 'समुच्चय इति धर्मपरोनिर्देशः,
तथाच एकस्मिन् ज्ञाने नानाविशेषज्ञानां सम्बन्धनिरूपकत्वं समु-
च्चयतमिच्छतः । 'भूयोधर्मवत्त्वं' सादृश्यधर्मतावच्छिन्नाधिकरणत्वं,
'विवेकात्' निश्चयान्, तथाच सादृश्यधिकरणताया ऐश्वर्येण तद्गोवदिय-

तथाप्ययमपि शृङ्गादिमानिति समुच्चयधौः स्यात् न
तु गोसदृश इति चेत्, न, एकबोभयसम्बन्धः समुच्चयो-
ऽन्यगतभूयोधर्मवत्त्वमन्यत्र सादृश्यमिति विवेकात् ।

रूपितविशेष्यताया अप्यैक्याच्चानाविशेष्यतास्मिरूपकत्वाभावेन न तस्य
समूहालम्बनत्वमित्याभिप्रायः इति साम्प्रदायिका व्याचक्षते ।

अतएव ननु सादृश्यस्यानेकधर्मरूपत्वे तज्ज्ञानं समुच्चयावगाहि
स्यादित्याशङ्कते, 'तथाप्ययमपीति, 'समुच्चयधौः' समुच्चयावगा-
हिधौः, 'न तु गोसदृश इति नैकसम्बन्धावगाहि गोसदृश इति
ज्ञानमित्यर्थः । 'एकत्र' एकस्मिन् धर्मिणि, 'उभयसम्बन्धः' अनेक-
सम्बन्धः, अग्रापूर्ववत् इत्याहुः, तसिन्ध ।

यस्तु तस्य, ननु आद्यज्ञाभाव-प्रतिधोगिनोरिव भेद-प्रतिधोगि-
गतधर्मयोरेकत्वावगाहि ज्ञानं आहार्यमिदं चेत् समुच्चयः इति मा-
दृश्यस्य तद्भेदघटितत्वेन गोसदृश इति ज्ञानं समुच्चयरूप स्यादिति
तदप्य-आशङ्कते, 'तथाप्ययमिति, 'न गोसदृश इति, समुच्चयानात्मक-
इत्यादिः । भेदावगाहिसमुच्चयोऽप्रसिद्ध इति न दिष्टं, तस्याप्या-
प्यवृत्ततामते मधोगिमिद्वौ वृत्तः मययोगवानित्यादेरिव प्रसिद्धत्वात् ।
समाधत्ते, 'एकचेति एकधर्मिणि भावाभावसम्बन्ध इत्यर्थः, तद्वगा-
हित्वेन ज्ञानमपि तत्त्वेन व्यपदिश्यते इति भावः । 'अन्यगतेति भव-
यान्नगतेत्यर्थः, 'अन्यत्र' भवये, 'विवेकात्' विवेचितत्वात्, तथाच
भेदो गवि पतितः तादृशधर्मवत्त्वन्तु भवये इत्येकधर्मिण्युभयानव-
गाहित्वेन कुतः समुच्चयत्वप्रगक्तिरिति भावं वयं युक्तं व्याचक्ष्महे ।

नवीनास्तु । विलक्षणसुखद्वये इतरसकलव्यावृत्तं
सादृश्यमनुभूयते न तु तदुभयमाचरत्तिजातिरस्ति^(१)
तदुभयाभावे^(२) जातेरनाश्रयत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् ।
नापि जन्यं धर्मान्तरमस्तीत्यधिकं सादृश्यमुपेयं, तवापि

नवमीमांसकमतमुत्थाप्य दूषयति, 'नवीनास्तिति, 'इतरस-
कलव्यावृत्तं' तादृगसुखधामान्यावृत्तीत्यर्थः, 'अनुभूयते' एतत्सु-
खमदृगं तत्सुखमित्यनुभूयते, लोकैरिति शेषः । तथाच तदुभय-
माचरत्तिधर्माभावात् भवन्मते तत्र सादृश्यानुभवोऽनुपपन्न इति
भावः । 'तदुभयाभावे' तदुभयनाशे, 'अनाश्रयत्वेन' स्वसमवा-
यिरहितत्वेन, 'अनित्यत्वप्रसङ्गादिति, तथाच पुनस्तादृगसुखद्वये
व्यापने तादृगजातिरवगोपेया अनेकसमवेतत्वाभावेन जातित्वमेव
तस्या न स्यादित्याश्रयनागादेव तन्नाशस्तदुत्पत्तौ तदुत्पत्तिरिति
सुतरामनित्यत्वं इति भावः । ■ च प्रत्यये घटत्वादेरिव तादृश-
जातेरपि तदानीं कालसम्बन्धमात्रं पश्चात्तदुत्पत्तौ ताभ्यां वच-
नसम्बन्धोऽपि व्यपद्यते सम्बन्धस्यानित्यत्वे सम्बन्धिवोऽनित्यत्वमिति
■ रिक्तं वचः मनःसम्बन्धादेस्तथाप्येव मनःप्रवृत्तेरप्यप्यत्वात् इति
वाच्यं । मानाभावेन तत्कल्पनामशवादिष्ये तत्त्वं । 'अधिकं'
सप्तपदार्थातिरिक्तं, नयमतोपरि गृह्यते, 'तवापीति, 'समानधर्म्यत्वं'

(१) तदुभयमाचरत्तिजातिरस्तीति ख० ।

(२) तदुभयाभाव इति ख० ।

समानधर्मवत्त्वं व्यञ्जकं विना कथं तत्र सादृश्याभि-
व्यक्तिरिति चेत्, न, प्रतीतिबलात् द्रव्ये तथा गुणादौ
तु व्यभिचारात् । अतएव न व्यञ्जकेनान्यथासिद्धि-
स्तदभावेऽपि सादृश्यानुभवादिति^(१) । तत्तुच्छं विल-
क्षणं सुखद्वयं न सुखमात्रहेतुजन्यं सुखान्तरस्यापि
तादृशत्वापत्तेः, किन्तु विलक्षणादृष्टजन्यं तच्चादृष्टं
विहिततद्देतुक्रियाविशेषानुष्ठानादन्येषामप्यस्तीति ते-

तद्वतधर्मवत्त्वं, 'अभिव्यक्ति' प्रतीतिः, 'द्रव्य इति धावधारणं, 'तथा'
व्यञ्जकसापेक्षं, 'व्यभिचारात्' गुणादिधर्मिकसादृश्याज्ञाने व्यञ्जक-
ज्ञानव्यतिरेकव्यभिचारात् । 'अतएवेति, तथाच व्यञ्जकस्य सर्व-
सापेक्षितत्वे व्यञ्जकेनैव सदृशत्वव्यवहारोपपत्तौ किमतिरिक्तमा-
दृशकल्पनया दृष्टवानुयोगोऽपि नास्तीति भावः । 'तदभावेऽपि'
व्यञ्जकाभावेऽपि, 'सादृश्यानुभवात्' गुणादावित्यादिः, 'इतीति,
आह्वरिति शेषः । दूषयति, 'तत्तुच्छमिति, 'सुखमात्रहेतुजन्य'
सुखसामान्यकारणजन्यं, 'सुखान्तरस्य' अविलक्षणसुखस्य, 'तादृश-
त्वापत्तेः' विलक्षणत्वापत्तेः, धर्मोदिरूपकारणधर्म्यादितिभावः ।
'विलक्षणादृष्टेति' विजातीयोपादृष्टेत्यर्थः, सुखजनकादृष्टस्य धर्मतया
निपिद्धक्रियायास्तवानुपयोगात् 'विहितेति, 'तद्देतुः' विजातीयो-
दृष्टहेतुः, 'अन्येषां' पुरुषाणां, 'अस्तीति' इतिग्रन्थः हेतुर्थकः ।

यामपि तादृशानि सुखानि भवन्तीति तेषु कारण-
विशेषप्रयोज्या विलक्षणजातिरस्ति तस्मात् जीवा-
नामानन्त्यात्^(१) अनादिनिधनत्वादुत्पन्नानागतवि-

नन्वेतावता का चतिरित्यभिप्रायेणाशङ्कते, 'तेषामपीति तादृश-
सुखाणामपीत्यर्थः, 'कारणविशेषप्रयोज्या' विहितक्रियाविशेष-
प्रयोज्या, तचेति शेषः, 'अस्तीति, तथाच तादृशक्रियाविशेष-
जन्यत्वादिकमादाय तच्च सादृश्यव्यवहार इति भावः । ननु
तादृशसुखद्वयं न कस्यापि कदाचिदुत्पन्नं न बोध्यमानं न
सादृष्टविशेषजन्यं येन तादृशसुखसादृश्यानुपपत्त्या तदतिरिक्तं स्यात्
इत्यत आह, 'तस्मादिति अदृष्टविशेषाजन्यजन्यसुखस्याप्रामाणिकत्वा-
दित्यर्थः, 'आनन्त्यात्' अपेक्षितान्, 'अनादिनिधनत्वात्' उत्पाद-
विनाशरहितत्वात्, 'उत्पन्नानागतविजातीयं' उत्पत्त्येवोद्भूतागतेभ्यश्च
विलक्षणं सुखं भास्तीत्यर्थः । तथाचानन्तसंसारं कदाचित् कस्यचित्
तादृशं सुखमुत्पन्नं अवश्यमुत्पत्स्यते वा इति भावः । न च
तादृशसुखं नास्तीति सिद्धादिद्विपरार्हतं, उत्पन्नानागतादृष्टविशेष-
जन्यसुखातिरिक्तं सुखनाभावोक्तौ तात्पर्यात् । ननु तादृशसुख-
स्याप्रसिद्धावपि दुःखादिकं तादृशं सम्भवति इति विलक्षणे दुःखा-
दिषु सादृशानुभवादधिकं तदाप्यं इत्यन आह, 'एवमिति
उक्त्यपेक्ष तादृशसुखाप्रसिद्धावपि, 'दुःखादीत्यादि, तादृ-

जातीयं न सुखमस्ति, एवं दुःखादिकार्यान्तरेऽपि^(१),
न ह्यनुत्पन्नजातीयमनुत्पत्त्यमानजातीयं वा कार्य-
मस्ति । यच्च व्यक्तिनाशे जातेरनित्यत्वमापादितं, तदपि
न, नाशकाभावात्, अतएव द्वयोरपि तदवस्थानम् ।
अपि चैकत्र प्रतियोगिभेदेन सादृश्यं भिन्नं न त्वेकं

मेत्यादिः, 'कार्यान्तरेऽपीति, 'अप्रसिद्धिरिति शेषः । 'एवं' अप्रसि-
द्धिः, 'कार्यान्तरेऽपीत्यनन्तरं किमपि न पूरणीयमित्यप्याहुः ।
सुत इत्याकाङ्क्षायामाह, 'न हीति, ननु तादृशमुखे वैजात्यस्वीकारे
आशयनाशे जातेरनित्यत्वं स्यादित्याशङ्कं निराकरोति, 'यद्येति,
'आपादितमिति भवतेत्यादिः । 'नाशकाभावादिति, . अन्यथा
घटत्वादिरपि प्रसङ्गे नाप्रापनोः गुणनाशं प्रत्येवाशयनाशस्य हेतुत्वा-
दिति भावः । उपसंहरति, 'अतएवेति, 'द्वयोरपि' तादृशविजाती-
यसुखद्वयोरपि, 'तदवस्थानं' तद्वतावस्थानवत्त्वं तादृशमिति यावत् ।
'द्वयोरपि' अदृष्टवैजात्य-सुखवैजात्ययोरपीत्यर्थः, 'तत्' तदानीं
आशयनाशप्रदशापी, 'अवस्थानं' अवस्थितिरिति शेषः । शङ्कते,
'अपि चेति, 'अवधारणदिति, एकस्मिन् गवये गोमादृशं महिष-
मादृशं भिन्नं भिन्नं तथोरेकत्वे गोमादृशं शोभनं महिषमादृशं
मन्दमिति व्यवहारानुपपत्तेरेकत्र शोभनत्वमन्दत्वयोरपभवादिति

(१) दुःखान्तरकार्यत्वपीति स० ।

सुसदृश-मन्दसदृशव्यवहारात्, तथाच योग्यत्वादेकग्रहे
सर्वग्रहप्रसङ्गः । प्रतियोगिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्ज-
कस्य क्रमात् क्रमे तदेव व्यवहारनिमित्तमित्युक्तम् ।
किञ्चैवं वैसादृश्यमपि स्यात् । न च सादृश्याभावः,

भावः । 'योग्यत्वात्' आशयसन्निकर्षस्थावश्यकत्वेन सर्वेषां सादृश्यानां
सन्निवृत्त्यात्, 'एकग्रहे' एकसादृश्यग्रहद्वयायां । ननु व्यञ्जकग्रह-
क्रमादेव तद्वहकम इत्याशङ्क्य दूषयति, 'प्रतियोगीति तादृश-
धर्माणां ग्रहोपपत्त्या इति श्रुत्यस्त्य तादृशधर्मग्राहकव्यञ्जकज्ञानस्य
इत्यर्थः, 'क्रमे' सादृश्यग्रहक्रमे, 'तदेव' तादृशं व्यञ्जकमेव, 'व्यव-
हारनिमित्त' सद्रूपव्यवहर्तव्यतावच्छेदक, 'इत्युक्तमिति इत्यपि
समाधानं उक्तं, मयेतिशेषः ।

नेचित्तु पूर्वै सादृश्यव्याख्यानां प्रतियोगिगतधर्माणां व्यञ्जकल-
भाप्रकृतं तदभिप्रायेणेह यथायुतमेव सम्मगित्याहुः ।

समाधानञ्च अनुभवविरोधरूपं सुमदृशत्वादिव्यवहारानुप-
पत्तिरूपञ्च । प्रह्लादरनुत्वाय निरस्यति, 'किञ्चैवमिति, 'एवं'
साधर्म्यस्य सादृश्यरूपत्वे, 'वैसादृश्यमपीति, सादृश्यवतीत्यादिः,
'स्यादिनि, भवन्मते सादृश्यस्य साधर्म्यरूपत्वे सुतरां वैधर्म्यस्य
वैसादृश्यरूपत्वमिति गूढाभिप्रायः । अस्मन्मते वैसादृश्यस्य सादृ-
श्याभावरूपतया नेयमापत्तिः सम्भवतीत्याह, 'न चेति, सादृश-
वतीति श्रेयः, 'सादृश्याभावः' सादृश्यसामान्याभावः, कुत इत्या-

तद्वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । सादृश्याभावत्वेनैव प्रती-
तिर्विशब्दस्य निषेधार्थकत्वात्^(१) इति चेत्, तर्हि
गौरिव महिषीत्यत्र पावनत्व-क्षीरवत्त्वादिनां विव-
क्षितसादृश्यानाश्रये गवये वैसादृश्यं न स्यात्, न हि

काङ्क्षाधामाह, 'तद्वैपरीत्यस्यापीति, 'तद्वैपरीत्यस्यापि' सादृश्या-
भाववैपरीत्यस्यापि सादृश्यापीति पादत्, 'सम्भवात्' तत्र सत्ता-
दित्यर्थः । ननु विसदृश-इति प्रतीतेर्वैधर्म्यत्वेन तद्विषयत्व-
मनुभवसिद्धं विसदृशपदस्य विधर्मपरत्वादित्यतस्तस्य तथात्वमनु-
भावयति, 'सादृश्याभावत्वेनैवेति सादृश्यामामान्याभावत्वेनैवेत्यर्थः,
'एवकारेण वैधर्म्यत्ववच्छेदः । तत्र युक्तिमाह, 'विशब्दस्येति,
'निषेधार्थकत्वात्' अत्यन्ताभावार्थकत्वात्, तथाच तस्य तादृशार्थ-
कत्वं योगसम्भवेव भवन्मते तु अन्यार्थकत्वं पारिभाषिकमिति
गूढाभिप्रायः । उत्तरयति, 'तर्हीति, 'इत्यचेति, 'विवक्षितेति
परेषाम्वयः, 'पावनत्वं' पवित्रत्वं, 'क्षीरवत्त्वादीत्यादिना गूढा-
दिमत्वपरिग्रहः । अभेदे तृतीया, 'विवक्षितेति व्यश्रुतेत्यर्थः,
'अनाश्रय इति, एतेन सादृश्यप्रतियोगिकाभावत्वं गवये ज्ञापितं
तेन च योगसम्भवादुश्रप्रतियोगिकाभावत्वं तच्चाप्नोति सम्मते
नानुपपत्तिरिति व्यञ्जितं । 'न स्यादित्यत्र हेतुमाह, 'न हीति,

(१) निषेधार्थपरत्वादिति ख० ।

तत्र गोसादृश्यं तदभावश्च, तस्मात् साधर्म्य-वैधर्म्ये
सादृश्य-वैसादृश्ये ।

यस्तु तद्वृत्त्यनेकधर्मवत्त्वं सादृश्यं तेनाभेदेऽपि
“गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । राम-रावण-
योर्युद्धं राम-रावणयोरिव” । इत्यादौ सादृश्यं । न चैवं

‘हि’ यस्मात्, ‘तत्र’ गवये, ‘तदभावः’ गोसादृश्यसामान्याभावः,
तथाच सामान्याभावप्रतियोगिनोर्विरुद्धपरेकचायत्वेन भवन्मते
गवये गोवैसादृश्यव्यवहारो न स्यात् मन्मते तु सादृश्यप्रतियोगि-
काभावस्य वैसादृश्यरूपत्वेन तत्र तद्व्यवहारो नानुपपद्य इति भावः ।
उपसंहरति, ‘तस्मादिति, ‘साधर्म्यं’ तद्वृत्तधर्मवत्त्वं, ‘वैधर्म्यं’ तद्वृत्ति-
धर्मवत्त्वं, तथाच वैसादृश्यस्य यौगिकत्वाभावेऽपि न चतिरिति भावः ।

एकदिग्निमतमुत्थाप्य दूषयति, ‘यन्निति, ‘सादृश्यमिति, तथाच
तद्वृत्तिभूयोधर्मवत्त्वमात्रं तत्सादृश्यं न तु भेदगमे इत्यर्थः, तस्य
भेदापटितत्वे युक्तिमप्याह, ‘तेनेति, ‘तेन’ सादृश्यस्य भेदापटितत्वेन,
‘अभेदेऽपि’ प्रतियोग्यनुयोगिनोर्मैदाभावेऽपि, ‘इत्यादावित्यादि-
पदात् “ममैतच्छिशुसादृश्यमस्मिन्मान्यत्र कुञ्चयित्” । इति यमोदो-
क्तिपरिपक्षः । ननु सादृश्यस्य भेदापटितत्वेन गौरवान्न तत्र गवय-
पदशक्यतावच्छेदकत्वं भेदापटितत्वे गौरवाभावात् कथं तत्र न
गवयादिपदशक्यतावच्छेदकत्वं । न च तथापि गोवृत्तित्वादिविशि-
ष्टवैशिष्ट्यपटितत्वेन गौरवं तद्वत्त्वमेव इति शङ्क्यं । तन्मोपपत्त्यण-
सादन्यथा गोवृत्तित्वविशिष्टधर्माणां गवयेऽभावात्तत्र तत्सादृश्यानुप-

गोरपि गोसदृशत्वे गवयपदाभिधेयत्वापत्तिः । तत्र सादृश्यपदस्य^(१) विशेषे तात्पर्यात् । अन्यथा महिषेऽतिप्रसङ्ग इति । तन्न । तस्य तेन वा सदृश इति-

पत्तेः गोभिष्ठभेदप्रतियोगित्वविशिष्टतादृशधर्मावस्थस्य तत्राले विशेषे विशेषणगुह्यतरधर्मादये तदवच्छेदकत्वकल्पने महागौरवात् इत्याशङ्कते, 'न चैवमिति, 'एवं' तस्य भेदाघटितत्वे, 'गवयपदाभिधेयत्वं गवयपदशक्ततावच्छेदकत्वं । समाधत्ते, 'तत्रेति, 'सादृश्यपदस्य' सादृश्यवाचकसदृशपदस्य इत्यर्थः, सादृश्यस्य वाक्यत्वेन पदत्वाभावात्, 'विशेषे' प्रत्याशयविभिले स्वर-भेद-रूपादिरूपविशेषधर्मे, 'तात्पर्यात्' सूहेतात्, तथाच तादृशधर्माणां शक्तत्वसूनृष्टित्वेन तदवच्छेदकत्वासम्भवात् अभिन्नशक्तिकल्पने महागौरवं इति भावः । ननु सादृश्यानां तथारूपेऽपि सादृश्यत्वरूपाभुगतत्वेण शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने बाधकाभावः, न वा शक्तेरनन्तत्वं इत्यत आह, 'अन्यथेति' अभुगतसादृश्यत्वरूपेण गोसादृश्यस्य गवयपदशक्ततावच्छेदकत्वे, 'महिषेऽतिप्रसङ्गः' महिषेऽपि गवयपदशक्तत्वप्रसङ्गः, गोभिरूपितसादृश्यत्वावच्छिन्नस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । 'इति-प्रयोगादिति' प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात्, तथाच तस्य सदृश इत्यत्र पदार्थो निरूपितत्वं तस्य च सादृश्येऽप्ययः, तेन सदृश इत्यादौ द्वतीयार्थः सादृश्यां, भवानधर्मावत्त्वं तत्र सदृशशब्दार्थः, तादृशव्यवहारदयस्य भवत्वात् भेदस्थले सम्यगेऽपि अभेदस्थलेऽसम्भवादिति

प्रयोगात्^(१) । न चाभेदे सम्बन्धः सहार्थो वा सम्भवति । गगनं गगनाकारमित्यादौ तु गगनाद्येवैतादृश-
धर्मवन्नान्यदित्यत्र तात्पर्यम् ।

यद्वा स्थानान्तरीयगगन-सागरयोरुपमानत्वं^(२) त-
योर्युग्विशेषे तयोरेव युद्धान्तरमुपमानमिति ।

भावः । ननु कथं अभेदस्यै तद्वृत्त्ययोगावभाव इत्यत्र आह,
'न चेति, 'अभेदे' प्रतियोग्यन्तुयोगिनोरभेदस्यै, 'सम्बन्धः' निरु-
पक्तरूपसम्बन्धः, स्ववृत्तिधर्मवत्त्वस्य स्वरूपितत्वाभावात् स्वाभिसे-
खमाहित्याभावात्तस्य विभात्यर्थत्वे लक्ष्यतावच्छेदक-विधेयतावच्छे-
दकयोरैकाग्र्याब्धोधामन्त्रवाच्चेति भावः । ननु गगनाकारमित्यादेः
का गतिरित्यत्र आह, 'गगनमित्यादि, 'नान्यदिति, तथाच गगन-
मिति आधारणमिति भावः । 'इत्यत्र तात्पर्यमिति, अव-
धारणार्थकपदे तात्पर्यमिति भावः । ननु गगनं गगनं इत्यादिवत्
गगनं गगनवृत्तिधर्मवदित्यादेरपि निराकाङ्क्षत्वात् तद्वृत्त्यावधार्य-
स्यापार्थक्यतापत्तिरित्यत्र आह, 'यदेति, 'उपमानत्वमिति, तथाच
सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया गगनपदद्वयस्य सागरपदद्वयस्य च
विशेषपरतया नानुपपत्तिरिति भावः । ननु ऋषयोदोक्तेः का गति-
रिति चेत्, यमरामतात्पर्येणापि तदुपपत्तेः तत्रेदं दृश्यं यमराम-
परत्वे बाधकाभावात् ।

(१) इति प्रतीतिप्रयोगादिति ख० ।

(२) सार्ग्ययोरुपमान-सागरयोरुपमानत्वमिति ख० ।

नन्वयं देवदत्तस्तदन्यो वा भवतु तत्सदृशस्तावदय-
मिति भेदाभेदसंशयेऽपि सादृश्यनिश्चयात् अतिरिक्तं
सादृश्यमस्त्विति^(१) चेत्, न, देवदत्तधर्माभावाभिप्रा-
येण^(२) एकदेशे सादृश्यपदप्रयोगात् कथमन्यथा स
एवायं न तु तत्सदृश इति, तत्सदृशोऽयं न तु स इति
प्रतीति-प्रयोगौ । न चात्र सदृशपदं भेदमात्रपरमिति

सादृश्यस्यातिरिक्ततावच्छापकं मौलान्तकयुक्तत्वरं निरस्यति,
'न्यायादिना, 'तत्सदृशः' देवदत्तसदृशः, इतीत्यस्य 'निष्पादि-
त्यनेनान्वयः, मात्रपदेन भेदव्यवच्छेदः । तथाच तत्र सदृशपदस्य
देवदत्तगतधर्मवत्त्वमात्रे लक्षणेति भावः । 'एकदेशे' सदृशपदस्यै-
कदेशे, 'सादृश्यपदप्रयोगात्' सादृश्यवाचकसदृशपदप्रयोगादित्यर्थः ।
तथाच लक्षणमूलकसादृश्यव्यवहार इति भावः । तथैव युक्तिमाह,
'कथमन्यथेति, 'अन्यथा' सादृश्यस्य भेदापटितत्वे, तस्मिन् तत्सदृश-
भेदप्रतीति-प्रयोगानुक्ता तत्सदृशे तद्वेदप्रतीति-प्रयोगावाह, 'तत्स-
दृशोऽयमिति, उक्तप्रतीति-प्रयोगयोः सादृश्यविशिष्टे तद्वेदावगाहि-
तथायुपपत्तिरित्यत आह, 'तत्सदृशोऽयमिति तस्मादृशवच्छिद्यो-
ऽयमित्यर्थः । तथाच तस्मादृशसामानाधिकरन्ध्रेण सादृशप्रतीत्यादे-
रुपपत्तावपि तस्मादृशवच्छेदेन तद्वेदावगाहिप्रतीत्यादेर्भवन्मतेऽनु-
पपत्तिः अभेदेऽपि सादृश्यस्योक्तारान् इति भावः । इति ॥ वस्तु-

(१) सादृश्यमितीति ख० ।

(२) देवदत्ताभिप्रायेत्येति ख० ।

युक्तं, मुखे सम्भवति चक्षणाया अयोगात् तस्मान्न
पदार्थान्तरं सादृश्यमिति । स्यादेतत्, मा भूत् पदा-
र्थान्तरं, तथापि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गवये गोसादृश्यज्ञा-
नान् गवयसदृशो गौरितिज्ञानमुपमितिः । न चैतत्प्र-
त्यक्षं, असन्निहितविशेष्यकत्वात्^(१) । नानुमानं सिद्धा-

गतिः । शङ्कते, 'न चेति, 'युक्तमिति परेषाम्बयः, 'युक्तत्वे हेतु-
माह, 'सुख्य इति शब्दे इत्यर्थः, 'अर्थ इति शेषः । उपसंहरति,
'तस्मादिति । सादृश्यस्यातिरिक्तां व्यवस्थापयितुमशक्तोऽपि मीमां-
सकः सक्तश्चः शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'एतत्' सादृश्यं कृत्वा पदार्था-
न्तर्गतत्वं, इदञ्च "तुल्यत्वं दुर्जनम्" इति न्यायेन उक्तं । "एतत्"
सादृश्यं, 'पदार्थान्तरं', 'मा भूदिति न स्यादित्यर्थः । 'प्रत्यक्षादिति
इन्द्रियादित्यर्थः, अन्यत्वं पक्षस्यर्थः, 'ज्ञानादित्यन्वयी, एवमप्येऽपि ।
अतौभिर्येऽस्यिच्छते च गोसादृश्यज्ञानान् गवि तत्सादृश्यज्ञानस्यापि
उपमितित्वादाह, 'शब्दादेति, 'ज्ञानादिति 'ज्ञानमित्यन्वयि, सादृ-
श्यज्ञानजन्यज्ञानमित्यर्थः, सचक्षन्तु तत्सादृश्यप्रकारकज्ञानजन्य-तदि-
शेष्यक-तत्सादृश्यसादृश्यप्रकारकज्ञानत्वं तद्विशेष्यकोपमितित्वमिति,
यामान्यसचक्षन्तु सादृश्यप्रमाकरणकज्ञानत्वं इति तदभिप्रायः ।
तन्महान्ध्रं प्रत्यक्षादिभिन्नत्वं एव उपमितित्वं चेत्सति इति प्राय-
क्षादिभिन्नत्वं तत्र शब्दादप्यति, 'न चेति, 'असन्निहितविशेष्य-
कत्वात्' यवादेदूर्ववर्तिनादस्यिच्छत्वादिति यावत्, तैरसौकिक-

(१) इन्द्रियादिशेष्यकत्वादिति ख० ।

भावात् । न च गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम्, अपक्षधर्म-
त्वात् । अथ सदृशद्वयान्तरदर्शने यो यद्गतसादृश्यप्रति-
योगी स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सति गवय-
गतसादृश्यप्रतियोगित्वात् गौर्गवयसदृश इत्यनुमिति-
रिति चेत्, न, व्याप्तिग्रहं विनैव प्रथममपि प्रत्यक्षाच्छ-
ब्दाद्वा गोसदृशं गवयं ज्ञात्वा गवि गवयसादृश्यज्ञानोद-
यात् । किञ्च गवि गवयसादृश्यं न साध्यं प्रथमतस्तद-

सन्निकर्षाभ्युपगमादिति भावः । 'लिङ्गभावादिति' अव्यभिचारि-
पक्षधर्मलिङ्गाभावादित्यर्थः । शङ्कते, 'न चेति, 'सादृश्यमिति गोसा-
दृश्यमित्यर्थः, 'अपक्षधर्मत्वात्' गवाद्युत्पत्तिवात्, इदमुपलक्षणं गवय-
सादृश्यस्य गोत्वस्य वा तथाले साध्याविशेषात् सिद्धसाधनादित्यपि
बोध्यं । तद्गतसादृश्यप्रतियोगित्वेन हेतुना तत्सादृश्यं साधनीयं तच्च
एव साध्यसन्देहेन पक्षान्तर्भावितं व्याप्तिनिश्चयो न सम्भवतीति
वृष्टान्तस्यलं प्रदर्शयन् सामान्यव्याप्तिमुक्त्वा च शङ्कते, 'अथेति, 'सदृश-
द्वयान्तरेति गो-गवयभिरवधरायादीत्यर्थः, 'दर्शने' तथो. सादृश्य-
ज्ञानद्वयाव्याप्तित्यर्थः, एतेन तत्रैव व्याप्तिनिश्चयः सम्भवतीत्यापेक्षितं,
'विनैव' विनापि । ननु व्याप्तिग्रहो यत्र न जातस्तत्र न जायत एव
तज्ज्ञानमिति यद्युच्यते तदाप्याह, 'प्रथममपीति, 'प्रथममपि'
व्याप्तिग्रहात् पूर्वमपि । क्षणविलम्बस्य अपयनिर्णयत्वादाह, 'किञ्चेति,
'न साध्यमिति, वक्तुं शक्यत इति शेषः, 'प्रथमतः' व्याप्तिग्रहात् पूर्व,
व्याप्तिग्रहस्य साध्यज्ञानाधीनत्वादिति भावः । सामान्यव्याप्तिं प्रकृत-

प्रतीतेः, गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गवि न प्रत्यक्षं
विषेयस्यासन्निकर्षादिति नानुमितिगम्यं तस्मिन्नस्यापि
तद्गतत्वेनाप्रत्यक्षस्य चिद्भान्तरगम्यत्वेनानवस्थानात् ।
न च गौरेतद्गवयसदृशः गवयगतभूयोऽवयवादिसामा-
न्यवत्त्वात् गवयान्तरवदिति रामं । गवयान्तराज्ञानेऽपि
गवि गवयसदृशत्वप्रत्ययात् । अतएव गवि गवयगत-

भाष्यज्ञानानपेक्षालेनभिद्धिमाह, 'गवयगतेति, 'विषेयस्यासन्निक-
र्षात्' पक्षश्च गौरसन्निकर्षादित्यर्थः । ननु तादृशहेतुरपि तच्चानुमेय-
इत्यत आह, 'तस्मिद्धस्यापौति गवयसादृश्यप्रतियोगित्वरूपसिद्ध-
स्यापौत्यर्थः, 'तद्गतत्वेन', 'अप्रत्यक्षस्य' प्रत्यक्षाविषयस्य, इदञ्च 'चिद्भा-
न्तरगम्यत्वेनेत्यत्र हेतुगर्भविशेषण, 'अनवस्थानादिति तत्साधकसिद्ध-
मयनुमेयं पुनस्तसाधकसिद्धमयनुमेयमित्याद्यनवस्थानादित्यर्थः ।
उक्तमवस्थाया अनादिनेऽप्याह, 'न चेति, 'एतदिति गवयान्तरस्य
दृष्टान्तत्वमन्यत्वर्यं । न च विशेषव्याप्तिरप्रयोजिकेति देख्यं, वृष्टाग्निसत्त्वे
तस्या अपि प्रयोजकत्वात् अन्यथा तन्निर्वपणे यन्वक्तुं इत्यतस्तत्तापत्तेः,
न हि प्रकृतानुपपत्तुं कुचचित्कथिचिर्ज्वलि । 'सामान्यवत्त्वात्' तत्-
प्रतियोगितादित्यर्थः, अन्यथा साध्याविशेषापत्तेः । 'इति रामं' इति
मनोगम्यित्यर्थः । 'प्रत्ययादिति, तथाच तादृशज्ञानस्यागत्या उप-
मितित्वं स्वीकरणीयमिति भावः । यद्यपि गौरसन्निकर्षत्वेन प्रकृत-
चेतोः पक्षधर्मताज्ञानं न सम्भवतीत्युक्तदोषस्य जागृकत्वादोषान्तर-

गोसादृश्यं गोगतगवयसादृश्यं विनानुपपद्यमानं तत्क-
ल्पयति, न हि गोसदृशो गवय एतदिसदृशो गौरिति
वाच्यमिति निरस्तम् । गवयनिरूपितगोसादृश्याप्र-
सिद्धौ तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावात् । किञ्च तवार्था-
पत्तिर्येतिरेक्यनुमानं । न च गवयगतसादृश्यप्रतियो-

दानमसङ्गतं, तथापि गवि यत्किर्यदृश्यामपि तादृशज्ञानस्य नानु-
मितित्वसम्भव इत्यावेदनायैव तथोक्तिरिति । अयमर्थापत्तेः प्रमा-
णान्तरनञ्जीकारात् । तच्च तस्यास्तीत्याह, 'अतएवेति वक्ष्यमाणदोषा-
देवेत्यर्थः, अथ निरस्तमिति परेषामन्यः, 'गवीति, 'तत्कल्पयतीति
परेषामन्यः । गवयगतगोसादृश्यं तत्कल्पनकर्तुं तच्च विशेषणं अनु-
पपद्यमानान्तं, 'तत्' गवयसादृश्यं । न सायासायादकयोः शेष-
धिकरणं, गवयगतगोसादृश्यपदेन गोविष्टस्य गवयनिष्ठसादृश्यप्रति-
योगितस्य उक्तत्वात् । सायासायादकयोर्बाधिताराभावं याहयति,
'न वेति, 'एतदिसदृशः' एतस्यादृश्याभाववान् इत्यर्थः । गोरसञ्चि-
हृष्टत्वेनापाद्यज्ञानासम्भवेन तदनुपपत्तिज्ञानमसम्भवीति दूषयति,
'गवयनिरूपितेति, 'गोसादृश्याप्रसिद्धाविति, गोरसञ्चिहृष्टत्वेनेत्यादिः,
'अप्रसिद्धौ' अनिष्ट्यै, 'तेन विना' तादृशसादृश्येन विना, 'अनु-
पपत्तिज्ञानाभावादिति अनुपपत्तिज्ञानासम्भवादित्यर्थः । अर्थापत्तेः
प्रमाणान्तरत्वं नेयायिकैरनञ्जीकारान् किं दूषणान्तरदाने प्रथम-
इत्यभिप्रायेणाह, 'किञ्चेति, 'तव' नेयायिकस्य, 'यमिरेक्यनुमानं'
तत्स्वरूपेत्यर्थः । तस्यास्यथाने का चतिरित्यत आह, 'न वेति,

गित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञातुं शक्यमित्युक्तम् । नन्वेवं
करसे गोवैधर्म्यज्ञानात् गवि करभवैधर्म्यज्ञानमपि
मानान्तरात् स्यादिति चेत्, न, गवि करभवैधर्म्यं यदि
करभट्टतिधर्माभाववत्त्वं तदा स्मृते गवि प्रागस्तितावद्-
नुपलब्धेः गम्यमेव^(१) । अथ करभाट्टतिधर्मवत्त्वं तदा

ज्ञातुं शक्यमिति परैरुक्तम् । 'उक्तमिति गदयगतमादृशप्रति-
षेधित्वञ्च गवि न प्रत्यक्षमिति अन्ये इत्यादिः । शङ्कते, 'नन्वेव-
मिति, 'एवं' गवये गोसादृशज्ञानान्तरं गवि गवयसादृशज्ञानञ्च
मानान्तरादुपपद्यते, 'मानान्तरात्' प्रत्यक्षानुमान-शब्दातिरिक्त-
प्रमाणात् उपमानादिति यावत्, तथाच भवदुक्तमवच्छेदञ्च तथा-
गमनादव्याप्तिरिति भावः । अपरे तु 'मानान्तरात्' कृत्तप्रमाणा-
तिरिक्तप्रमाणादित्यर्थः, उपमानसत्त्वञ्च तथागममेव तस्य तद-
न्तर्गतत्वावभावादिति भावः । तथाच भवत्यन्ते प्रमाणान्तरस्वी-
कारप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः । करभवैधर्म्यं वितर्क्य समाधत्ते, 'नेति,
'प्रागस्तितावत्' पूर्ववर्तीत्यर्थः, 'अनुपलब्धेः' करभनिष्ठाभाव-
प्रतियोगिधर्मवत्त्वं विना गवि करभट्टतिधर्माभाववत्त्वमनुपपद्य-
मिति ज्ञानात्, ज्ञातुं पद्यमर्थः, न च ज्ञानविषयार्थकगम्य-
पदार्थकदेवे ज्ञानेऽप्येति, तथाच तादृशानुपपत्तिज्ञानजन्यज्ञान-
विषय एवेत्यर्थः । एवञ्च तस्योपमानमवच्छेदनाप्यप्येन कुतोऽव्याप्ति-

गोधर्मा गवि गृहीता एव^(१) इदानीं स्मृतगोधर्माणां
 करभेऽभावमात्रमधिकं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव । अथ
 तत्प्रतियोगिकैतन्निष्ठसादृश्ये भासमाने समानसंवि-
 त्संवेद्यतया एतत्प्रतियोगिकतन्निष्ठसादृश्यं वैधर्म्यञ्च
 ज्ञातमेवेति चेत् । न । विशेषण-विशेष्यप्रतियोगिभेदेन
 समानसंवित्संवेद्यत्वासिद्धेः एतत्सदृश एतद्विधर्मा स-

रिति भावः । 'गृहीता एवेति करभे गवादिप्रतिधर्मवत्तापहकाले
 इत्यादि', एतेन गोधर्मस्यतिकारणानुभवः स्यादिति । 'इदानीं-
 मिति, तदनुभवजन्यसंस्कारादिति शेषः', 'करभेऽभावमात्रं' करभ-
 निरूपितवृत्तित्वाभावमात्रं पूर्वागृहीतं, 'गम्यं' ज्ञानविषयः, कर्त्तव्य-
 इति शेषः, 'तत्' करभवृत्तित्वाभावविषयकं ज्ञानं, 'प्रत्यक्षादेव'
 इन्द्रियादेव, सन्निकर्षमभादिति भावः । ननु गौगवयमादृश्ययोः
 तद्वैधर्म्ययोश्च तुल्यवित्तिवेद्यतया एकग्रहकालोऽपरग्रहमभावात्
 किमुपमितिस्वीकारेणेत्यागच्छ तयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वं न सम्भवतीति
 समाधत्ते, 'अपेत्यादि, 'ज्ञातमेव' ज्ञानयोग्यमेव, 'विशेषण-विशे-
 येति, 'विशेषणं' गवादिप्रतिधर्मप्रतियोगिगवादि, 'विशेष्य' गवय-
 करमादि, 'अभिद्वेति, विग्रहबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन
 गंवयादिविशेष्यज्ञानाभावद्व्योत्पन्नगोमादृश्य-वैधर्म्यज्ञानस्य गवय-
 मादृश्य-वैधर्म्यविषयकत्वासम्भवादिति भावः । विशेष्ये सन्निकर्षसा-
 वश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यापि सम्भवात् क्षणविलम्बस्य अपरनिर्णय-

(१) गवि गता एवेति ख० ।

इत्येतद्विशेष्यकप्रत्ययानुदयाच्च, तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तत्स-
न्निकर्षस्य हेतुत्वात् । ननु प्रत्यक्षे विशेष्यसन्निकर्षे
हेतुर्न तु यावद्विशेष्यसन्निकर्षेर्गौरवात् अन्यथातीता-
नागतवर्तमानव्याप्यविशेष्यकव्याप्तिप्रत्यक्षं न स्यादिति
चेत् । न । अतीतानागतविशेष्ये सामान्यलक्षणायाः
सत्त्वात् । अथ गवयसादृश्यं गवि गवयगतशृङ्गित्वादि-
सामान्यवत्त्वं^(१), तच्च गवये गोसादृश्ये भासमाने गवि
भातमेव, यद्वा गौगतशृङ्गित्वादेर्गवयगतत्वं गवये

सादृश्यान्तरमाह, 'एतदित्यादि, 'अनुदयाच्चेति, कथमित्या-
काङ्क्षयामाह, 'तद्विशेष्यकेति, प्रकृतमिमांसेषेदं, वस्तुतो विदयता-
समन्वेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सन्निकर्षस्य हेतुत्वात् विशेष्यतायाः
कार्यतावच्छेदकेऽप्रवेशादसङ्गत्यापत्तेः । 'हेतुत्वादिति, तथाच तच्च
विशेष्ये सन्निकर्षविरहात् तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वावभावेन सुतरा-
नुपमितिममद्वौकार्यमिति भावः । अतएव पूर्वे 'व दायनेन विशेष्य-
निर्द्देशः इतः । 'हेतुः' हेतुतयाऽपेक्षितः, 'अन्यथा' यावति विशेष्ये
सन्निकर्षापेक्षितत्वे, 'न स्यादिति सन्निकर्षधूमादिविशेष्यकव्याप्ति-
प्रत्यक्षत्वातीतानागतधूमादिविशेष्यकत्वं न स्यादिति पर्यवसितार्थः,
'सामान्यलक्षणाया इति तथेत्यादिः, मन्मते ततीतानागतविशेष्यकत्वं
तच्च नास्तीति भावः । तटस्थः शङ्कते, 'रूपेत्यादि, 'तच्च' तादृश-
सामान्यत्वस्य, 'भातमेवेति गोसादृशमानकालीनमानविषय एवे-

(१) यत्र गवयसादृश्यमिति उ० ।

गोसादृश्यं एवं तस्यैव गवयगतस्य गोगतत्वं गवि
 सादृश्यं^(१) तच्चेन्द्रियेणैव ज्ञातं सामान्यस्यैकत्वेनेन्द्रिय-
 सन्निकृष्टत्वात् अयं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञाया-
 मिवेति चेत्, सत्यं, गोविश्लेषकगवयगतशृङ्गित्वादि-
 ज्ञानं नेन्द्रियजन्यं गौरसन्निकर्षात् तस्मादेतत्सदृश-
 त्यर्थः, सतिशतस्या समानकालीनत्वप्रतिपादनात् । गवयगततादृश-
 धर्माभ्यां गोगततादृशधर्मोणां भिन्नतया इदमवज्ञतमत आह,
 'यदेति, 'गोगतशृङ्गितादेः' गोवृत्तित्वावच्छेदकशृङ्गत्वावच्छिन्नादेः,
 'गवयगतत्वं' गवये गतत्वं यस्येति व्युत्पत्त्या गवयवृत्तौत्यर्थः, पक्षार्थो-
 ऽभेदः, तथाच गोवृत्तित्वावच्छेदकशृङ्गत्वावच्छिन्नाभिन्नगवयवृत्तौति
 पर्यवसितार्थः, अन्यथा गोगतधर्माणां गवयादारमत्वात् तादृशम-
 प्रसिद्धं स्यादिति भावः । एवमप्येवमि, यथायुक्तं न भङ्गश्चेत् गवय-
 वृत्तित्वादेर्गोसादृश्यरूपत्वाभावात् एव गोवृत्तित्वस्य गवयमादृश्य-
 रूपत्वाभावाच्च । 'तच्च' तादृशमादृश्यञ्च, 'ज्ञातं' ज्ञानयोग्यं, कुत-
 इत्याकाङ्क्षायामाह, 'सामान्येति' शृङ्गत्वादिरूपज्ञातेरित्यर्थः, अथैव
 दृष्टान्तमाह, 'अयमिति, तथाच गोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायामिद-
 म्भावच्छिन्ने तत्तावन्तादात्म्यस्यैव तत्तावति इदंस्त्वावच्छिन्नतादात्म्य-
 रूपतया यथा तादृशप्रत्यभिज्ञा तथा गोवृत्तित्वावच्छेदकशृङ्गत्वादे-
 रेव गवयवृत्तित्वावच्छेदकरूपतया तच्च सन्निकर्षस्यावश्यकत्वेन एकदा
 क्षणविक्षेपेन वा लभ्यमादृश्ययोस्तमयच घटसम्भवः । 'गौरसन्नि-
 कर्षात्', मया अलौकिकसन्निकर्षानभ्युपगमादिति भावः । उप-

एतद्विधर्मा एतस्मादीर्घः स इति ज्ञानं नानुमानात्
विशेष्यासन्निकर्षे तद्वतबहुसिद्धाज्ञानात्, एवञ्च सप्र-
तियोगिकपदार्थज्ञाने तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानमुप-
मानं । तदाहुः प्रत्यक्षादिकं विनार्थादर्थान्तरज्ञानं
संहाति शैमीयकः, 'तस्मादिति, प्रथमान्तधरा 'स इत्यनेन
सम्बन्धः, 'नानुमानात्' इत्यत्र चेतुमाह, 'विशेष्यासन्निकर्षे इति
गवादी सन्निकर्षाभावे, एतेन प्रत्यक्षेणापि तज्ज्ञानं समर्पयितुं न
शक्यमित्यपि व्यञ्जितं । 'तद्वतेति गवादिगतित्यर्थः, 'वह्निति मत्पा-
तायातं, अथवा तद्वतं यद्वह्नां गवयधर्माणां सादृश्यात्मकानां
सिद्धमनुमापकं तदज्ञानादित्यर्थः । 'तत्पदं' गवयादिपरं, तथाच
गवयादिगता ये बहवो धर्माः तदनुमापकाज्ञानादित्यर्थः, इत्यपरे,
तत्र, तत्पदस्य प्रकान्तवाचितानियमात् । वयन्तु तद्वतानि विशेष्य-
गतानि घानि सादृश्य-वैधर्म्य-दीर्घतादीनां बह्वि सिद्धानि तेषा-
मज्ञानात् ज्ञानासम्भवादित्यर्थः इति ब्रूमः । तथाचागत्या तज्ज्ञान-
मुपमित्यात्मकं मन्तव्यमिति भावः । ननु उक्तोपमानव्यपक्षं सादृश्य-
माप्यटितत्वेन वैधर्म्य-दीर्घतादिज्ञानेऽप्याप्तमित्यत्र आह, 'एवमेति
असन्निकर्षविशेष्यकवैधर्म्य-दीर्घतादिज्ञानस्यापि उपमितिसदृशम-
ध्यत्वे सिद्धे च, 'ज्ञान इति सादृश्यज्ञानान्तरमित्यर्थः, 'उपमानं'
उपमिति, तथाच तत्प्रतियोगिकपदार्थप्रकारकज्ञानविशेष्यतापक्ष-
प्रतियोगिकपदार्थप्रकारकत्वे भति तत्प्रतियोगिकपदार्थप्रकारकज्ञान-
जन्यतद्विशेष्यकज्ञानतमुपमितिमवयवमिति पर्यवशितं एतत् साक्षा-
त्तिरिति भावः । अथैव प्राचीनसंवादं प्रमाजयति, 'तदाहुरित्यादि

पूर्वेषामुपमानात्, विगर्हितमेतत्^(१), तथाहि परस्पर-
 सदृशं हस्यादिकं प्रत्यक्षमतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगी
 स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवयः
 सदृशः तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा भ्रातुर्भगिनी
 गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गौर्गवयगतसादृश्य-
 वित्तिवेद्यमेव सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात्
 'प्रत्यक्षादिकं' आदिनाऽनुमानपरिग्रहः, 'अर्थात्' अप्रतियोगिकपदा-
 र्थज्ञानात्, 'अर्थान्तरज्ञानं' अप्रतियोगिकपदार्थान्तरज्ञानं, 'पूर्वेषां
 अतीतगवादीनां, 'उपमानात्' उपमितिजनकप्रमाणादित्यर्थः
 विज्ञेयत्वं चक्ष्यः । निर्व्यूढं भौमांसकमतं दूषयति, 'विगर्हितमिति
 निन्दितमित्यर्थः । कश्चिद्विपरिणतमिति पाठः अप्रत्याख्यातमिति
 तदर्थः, तथाहि निन्दितत्वं यथा तथा जानीहि इत्यर्थः, 'हस्यादिक-
 मित्यादिना खराद्यादिपरिग्रहः, 'प्रत्यक्षं' प्रत्यक्षविषय एव, एतेन
 वक्ष्यमाणानुमाने दृष्टान्तः स्थिरीकृतः । 'अतः' एतद्व्याप्तिर्भावेन,
 अन्यथा व्याप्तिज्ञान इत्यत्र, 'तत्सादृश्येति' गवयनिष्ठसादृश्येत्यर्थः,
 दृष्टान्तमाह, 'यथेति, 'भ्रातुरिति' हस्यादीनामित्यादिः नातः
 सन्दर्भविरोधः । ननु कहेतुज्ञानं पूर्वमसम्भवीत्यत आह, 'गवयगतेति'
 गवयनिष्ठेत्यर्थः, एवमप्येव, 'गोरिति' गोनिष्ठमित्यर्थः, 'वित्ति-
 वेद्यमेवेति, तथाच भवत्ये गोप्रतियोगिकसादृश्यग्रहकाले तुल्यवित्ति-
 वेद्यतया गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि शृङ्गते इति भावः ।
 नन्वधिकरणलाघेयतयोर्निरूपकत्व-निरूप्यत्वयोश्च तुल्यवित्तिवेद्यतया

(१) विनाशोदर्यापत्तौ पूर्वेषामुपमानेति वार्त्तमेतदिति ख० ।

अन्यथा सादृश्ये गौरनन्वयापत्तेः । यत्तद्भां सामान्य-
तोव्याप्तिग्रहं विना इतत्सदृशः स इति फलासिद्धेः
यत्तद्भां व्याप्तिग्रहेऽस्माकं व्यतिरेकी परेषामर्थापत्ति-
रित्यन्यदेतत्, सादृश्यस्योभयवृत्तिधर्मस्य किञ्चिद्विशेष्य-
सन्निकर्षात् प्रत्यक्षेण भानं यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्या-
प्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽयं स इति भ्रान्तविपरैतमत्य-
भिघायां का गतिः । मनसैव चैतन्निष्ठसादृश्यमति-

प्रत्यक्षस्थले तदुपपत्तौ एतदुपपत्तौऽपि गवयो गोः सदृश-
इतिग्रहे तुल्यविवेचनाया अभावात् तत्र का गतिरित्यत-
श्चाह, 'सादृश्य इति, 'प्रतियोगित्वेभैव' प्रतियोगित्वरूपपदार्थद्वारैव,
'ज्ञानात्' शब्दबोधात्, एतेन तच्च भानघोषनीतभानसामग्रीसत्त्वं
व्यञ्जितं । समावस्यतेऽपि गोप्रतियोगितामिदमेव गोपदस्य लक्षणया
तत्रापि तत्सत्त्वं बोधं, 'अन्यथा' प्रतियोगितायाः धर्मत्वे, 'अन्य-
थापत्तेः', नामार्थयोर्भेदान्वयस्याभ्युपगमादिति भावः । सामान्य-
थापत्तेरावश्यकत्वं दर्शयन् उक्तानुमानस्य व्यतिरेकित्वं प्रदर्शयन् 'अर्थापत्ति-
स्वीकारापत्ति निराकरेति, 'यत्तद्भां सामान्यत इति, 'फलासिद्धेः',
प्रकृतभाष्ये पूर्व्वे ज्ञानावस्थावादिति भावः । 'व्यतिरेकीति, तदिना
अनुपपत्तमाननं तदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति भावः ।
'परेषा' भीमांशकानां, एतावता परमतं दूषयित्वा वररथेयायिक्त-
स्वमते उपमितिसङ्ख्यं निरूपयितुं भूमिकामारभयन्वाह, 'कीदृश-
गवय इति कीदृशगवयपदवाच्य इत्यर्थः,

पूर्वेषामुपमानात्, विगर्हितमेतत्^(१), तथाहि परस्पर-
 सदृशं हस्त्यादिकं प्रत्यक्षमतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगौ
 स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवयः
 सदृशः तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा भ्रातुर्भगिनी ।
 गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गौर्गवयगतसादृश्य-
 वित्तिवेद्यमेव सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनेव ज्ञानात्
 'प्रत्यक्षादिकं' आदिनाऽनुमानपरिग्रहः, 'अर्थात्' सप्रतियोगिकपदा-
 र्थज्ञानात्, 'अर्थान्तरज्ञानं' सप्रतियोगिकपदार्थान्तरज्ञानं, 'पूर्वेषां'
 अतीतमवादीनां, 'उपमानात्' उपमितिजनकप्रमाणादित्यर्थः,
 विप्रेत्यत्वं पक्षार्थः । निर्यूढं मौमांशकमतं वृषयति, 'विगर्हितमिति
 निन्दितमित्यर्थः । कचिद्विशिष्टमिति पाठः अपत्याख्यातमिति
 तदर्थः, तथाहि निन्दितत्वं यथा तथा जानीहि इत्यर्थः, 'हस्त्यादिक-
 मित्यादिना खराद्यादिपरिग्रहः, 'प्रत्यक्षे' प्रत्यक्षविषय एव, एतेन
 वक्ष्यमाणानुमाने दुष्टान्तः स्थिरीकृतः । 'अतः' एतद्व्यान्तभावेन,
 अन्यथापि व्याप्तिज्ञान इत्यर्थः, 'तत्सादृश्येति' गवयनिष्ठसादृश्येत्यर्थः,
 दृष्टान्तमाह, 'यथेति, 'भ्रातुरिति' हस्त्यादीनामित्यादिः मातः
 सन्दर्भनिरोधः । ननूकहेतुज्ञानं पूर्वमसम्भवौक्त्यत आह, 'गवयगतेति'
 गवयनिष्ठेत्यर्थः, एवमप्येऽपि, 'गौरिति' गोनिष्ठमित्यर्थः, 'वित्ति-
 वेद्यमेवेति, तथाच गवये गोप्रतियोगिकसादृश्यपदकाले तुल्यवित्ति-
 वेद्यतया गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि गृह्यते इति भावः ।
 नन्वधिकरणत्वापेक्षया निरूपकत्व-निरूप्यत्वयोश्च तुल्यवित्तिवेद्यतया

(१) विन्यासादर्थान्तरौ पूर्वेषामुपमानात्वेति वार्त्तमेतदिति ख० ।

अन्यथा सादृश्ये गोरनन्वयापत्तेः । यत्तद्ज्ञां सामान्य-
तोव्याप्तिग्रहं विना एतत्सदृशः स इति फलासिद्धेः
यत्तद्ज्ञां व्याप्तिग्रहेऽस्माकं व्यतिरेकी परेषामर्थापत्ति-
रित्यन्यदेतत्, सादृश्यस्योभयवृत्तिधर्मस्य किञ्चिद्विशेष्य-
सन्निकर्षात् प्रत्यक्षेण भानं यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्या-
प्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽयं स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्य-
भिज्ञायां का गतिः । मनसैव चैतन्निष्ठसादृश्यप्रति-

प्रत्यक्षस्थले तद्व्यवकाले एतद्व्यवसम्भवेऽपि गवयो गोः सदृश-
इतिग्रहे तुल्यवित्तिवेद्यताया अभावात् तत्र का व्यतिरिक्त-
चाह, 'सादृश्य इति, 'प्रतियोगित्वेनैव' प्रतियोगित्वरूपव्यवहार्यद्वारेण,
'ज्ञानात्' ग्राह्यबोधनात्, एतेन तस्य मानसोपनीतमानसामधीषत्वं
शङ्कितं । समासस्थलेऽपि गोप्रतियोगिताभिरूपके गोपदस्य लक्षणया
तथापि तत्सत्त्वं बोध्यं, 'अन्यथा' प्रतियोगितायाः सम्यक्त्वे, 'अन्य-
थापत्तेः', नामार्थयोर्भेदान्वयस्याभ्युपगमादिति भावः । सामान्य-
व्याप्तेरावग्रहकत्वं दर्शयन् उक्तानुमानस्य व्यतिरेकिन प्रदर्शयन् अर्थपक्षि-
सौकारावृत्तिं निराकरोति, 'यत्तद्ज्ञां सामान्यत इति, 'फलासिद्धेः',
प्रकृतवाक्यस्य पूर्वं ज्ञानावग्रहादिति भावः । 'व्यतिरेकीति, तदिना
अनुपपन्नमानत्वं तदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति भावः ।
'परेषां' भीमांशकानां, एतावता धरमतं दूषयित्वा जरभैयायिरुः
स्रमते उपभित्तिस्वरूप निरूपयितुं भूमिकामारण्यधाह, 'कौटुम्-
गवय इति कौटुम्गवयपदमाह्य इत्यर्थः, उत्तरध्मगवयपदमपि

योगित्वग्रहः प्रत्यक्षविशेष्यकत्वं परामर्शेन प्रयोजक-
मित्युक्तम् । कौटुशगवय इति जिज्ञासायां यथा गौ-
स्तथा गवय इति^(१) श्रुतोत्तरस्य^(२) तथाभूते पिण्डे दृष्टे
तथायमित्यतिदेशवाक्यार्थानुसन्धाने^(३) अयं गवय-
शब्दवाच्य इति मतिरुपमानफलम् । न चेयं वाक्य-
मात्रात्, अप्रत्यक्षोक्तपिण्डस्यापि प्रसङ्गात् । नापि
गवयपदवाच्यपरं, 'जिज्ञासायां' प्रतिपाद्यपुरुषोपतादृशजिज्ञासायां
सत्यां, 'इतीति' इत्याकारकवाक्यादित्यर्थः, 'श्रुतोत्तरस्य' श्रुतः
शब्दविषयोक्त उत्तरवाक्यार्थो येन इति श्रुत्या अवगतोत्तर-
वाक्यार्थस्य इत्यर्थः, 'इतीत्यस्य उत्तराश्रित्ये तादृशप्रयोगानुपपत्तेः
मुधातोः अवगच्छकत्वे उत्तरवाक्यार्थज्ञानाप्राप्त्या पद्यात् तत्स्मरणा-
नुपपत्तेर्य । यद्यर्थः कर्तव्यं, तस्य च वक्ष्यमाणक्रियाचक्षेत्त्वः, 'तथा-
भूते' गोसादृशवति, 'पिण्डे' शरीरे, सप्तम्यर्थविषयत्वं, 'दृष्टे' इति
भावे क्तः तादृशपिण्डविषयकदर्शने सति अयं गोमदृश इति प्रत्यक्षे
सतीति यावत्, 'तथायमिति' गोसादृशवान् गवय इतीत्यर्थः, 'अनु-
सन्धाने' स्मरणे इतीत्यर्थः, तादृशप्रत्यक्षसैवोद्बोधकत्वादिति भावः ।
'अयं' गवयः, 'मतिः' ज्ञानं, 'उपमानफलं' उपमानप्रमाणफल-
मित्यर्थः । शङ्कते, 'न चेति', 'इयं' उक्ता मतिः, 'वाक्यमात्रात्'
गवयो गवयशब्दवाच्य इति वाक्यमात्रप्रत्या, 'मात्रपदेन अतिदेश-
वाक्यार्थस्मरणवच्छेदः, 'प्रसङ्गात्' तादृशमतिप्रसङ्गात्, एतेन

(१) यथा गौस्तथा गवय इतीति ख० ।

(२) श्रुतोत्तरवाक्यस्येति ख० ।

(३) तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थानुसन्धाने इति ख० ।

प्रत्यक्षमात्रात्, अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि
तयोः समाहारात्, स हि प्रमाख्यसमाहारो वा फल-
समाहारो वा, आद्ये प्रमाख्यत्वे सति समाहारः समा-
हृतयोर्वा प्रामाण्यं,^(१) नाद्यः फलानेकत्वे समाहारा-

तादृशमतेः शाब्दलब्धवच्छेदः । 'प्रत्यक्षमात्रात्' इन्द्रियमात्रात्, एतेन
प्रत्यक्षलब्धवच्छेदः प्रदर्शित इत्युक्तृङ्गलाः, तत्र, आपत्तिद्वयासङ्गते-
रिष्टत्वात् प्रकृतानुपयोगाच्च । वस्तुतस्तु अतिदेशवाक्यार्थज्ञान-पिच्छ-
प्रत्यक्षयोर्दोषोरेव तत्र प्रयोजकत्वं व्यवस्थापयन् एकमात्रव्यतिरेकेण
फलव्यतिरेकं दर्शयति, 'न चेत्यादि, 'वाक्यमात्रात्' अतिदेश-
वाक्यार्थज्ञानमात्रात्, 'मात्रपदेन पिच्छप्रत्यक्षव्यवच्छेदः, 'प्रसङ्गात्'
तादृशमतिप्रसङ्गात्, एवमग्रेऽपि । 'प्रत्यक्षमात्रात्' पिच्छप्रत्यक्षमात्रात्,
'मात्रपदेनातिदेशवाक्यार्थज्ञानव्यवच्छेदः, 'अश्रुतवाक्यस्य' अमवगता-
तिदेशवाक्यार्थस्य, 'प्रसङ्गादित्युक्तार्थकं । अतिदेशवाक्य-तदर्थसमते-
रपि अपेक्षितत्वं व्यवस्थापयितुं तद्व्यतिरेकेण फलव्यतिरेकमाह,
'नापीति, 'तयोः' अतिदेशवाक्य-पिच्छप्रत्यक्षयोः, 'समाहारात्'
साहित्यात् बहुकारित्वात् एककार्यकारिणादिति यावत्, पक्षभ्रष्टः
प्रयोज्यत्वं, समाहारपदार्थं वितर्कं दूषयति, 'य चोति, 'यः'
समाहारः, 'हि' हेतौ, 'प्रमाणं' कारणं, 'फलं' कार्यं, प्रमाण-
समाहारमपि वितर्कयति, 'आद्यदति, 'प्रमाणत्वे सतीति विभिन्न-
धर्मावच्छिन्नकार्यतानिर्दिष्टकारणत्वे सतीत्यर्थः, 'समाहृतयोः' एक-

नुपपत्तेः तस्य परस्परसहकारिरूपत्वात् । नान्यः,
 वाक्य-प्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् । वाक्य-तदर्थयोः स्मृति-
 द्वारोपनयेऽपि^(१) समयपरिच्छेदासिद्धेः । फलसमाहारे
 धर्मावच्छिन्नकार्यकारिणोः, 'प्रामाण्य' फलजनकत्वं । 'माद्य इति,
 'फलानेकत्वे' कार्यार्थानां नानाधर्मावच्छिन्नत्वे, 'समाहारादुपपत्ते'
 एकधर्मावच्छिन्नकारित्वानुपपत्तेरित्यर्थः, कथमित्याकाङ्क्षायामार-
 'तयेति' समाहारस्येत्यर्थः, 'परस्परेति' स्वजन्यतावच्छेदकधर्मा-
 वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकममपरस्य तत्त्वजन्यतावच्छेदकधर्माव-
 'च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्व' स्वस्य इत्यन्यतरूपत्वात् इत्यर्थः ।
 गोसादृशावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वज्ञानत्वं वाक्यस्य गवयत्वावच्छिद्य-
 गोसादृशासौक्तिकप्रत्यक्षत्वं पिण्डप्रत्यक्षस्य कार्यत्वावच्छेदकमिति
 तथोर्भेदादिति भावः । गवयत्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वमेव तदु-
 भयोः कार्यत्वावच्छेदकमित्यन्यत्वं दूययति, 'नान्यइति, 'भिन्न-
 कालतादिति, तथाच कार्यप्राक्क्षणे तदुभयोरमभावेनात् सुत-
 एकधर्मावच्छिन्नकार्यं कारणतत्त्वमस्तिरिति भावः । अनु तयोरेक-
 कार्यजनकत्वमभवेऽपि स्वजन्यस्मृतिद्वारा एककार्यप्रयोजकत्वमप्येव
 तद्वैककार्यकारित्वमप्राकमिति तदपि दूययति, 'वाक्य-तदर्थयो-
 रिति वाक्य-तदोरतिदेशवाक्य पिण्डप्रत्यक्षयोर्था अर्थो विषयो
 तयोरित्यर्थः, 'स्मृतिद्वारा' स्मृतिकथोपनयमश्वित्यर्थद्वारा, 'उपनये'
 उपनीतभानप्रयोजकत्वे, 'ममय' शक्तिः, तथाच गवयत्वे शक्तिज्ञा-

(१) 'स्मृतिद्वारोपनयेऽपीत्यन्यत्वं' 'गवयपिण्डप्रत्यक्षयोर्भाषि इन्द्रियारिण
 तद्वत्तमादृशानुपपत्ते' इत्यतिशय पाठ तद्विहितयुक्तं वर्तते इति ।

च तदन्तर्भावे शब्दानुमानयोरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ।
तत् किं तत्फलस्य प्रमाणवद्भिर्भाव एव अन्तर्भावे वा
कियती सा मतिः,^(१) तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहि-

भाषिद्धेरित्यर्थः, तादृशज्ञानस्य गवयत्वे शक्यतावच्छेदकत्वविषयक-
भाषिद्धेरिति यावत्, गवयो गोचदृशः गोचदृशो गवयपदवाच्य-
इत्याकारकतया तादृशज्ञानस्य गवयत्वावच्छिन्ने शक्यगवगाहितेन
पारतन्त्र्येण गवयत्वे शक्तिभावोक्तमवादिति भावः । ननु गवयो गवय-
पदवाच्य इत्युपनीतप्रत्यक्ष प्रत्येवातिदेशवाक्य-पिण्डप्रत्यक्षयोः स्रजन्व-
स्यतिद्वारा हेतुममिति कस्य दूषयति, 'कलममाहारे चेति,
'तदन्तर्भावे' तस्य उपमानफलस्यान्तर्भावे प्रत्यक्षफलान्तर्भावे, 'प्रत्य-
क्षत्वप्रसङ्गः' प्रत्यक्षप्रमाणात्तर्गतत्वप्रसङ्गः, तत्फलयोरपि उपनीत-
प्रत्यक्षत्वसम्भवात् इति भावः । शङ्कते, 'तत्किमिति, 'तत्फलस्य'
अयं गवयशब्दवाच्य इति शान्तरूपनिर्दिष्टफलस्य, 'प्रमाणवद्भिर्भाव-
एव' प्रत्यक्षप्रमाणजन्यत्वमेव, 'अन्तर्भावे' प्रत्यक्षप्रमाणाजन्यान्तर्भावे,
'तत्फलस्येति पूर्वोक्तञ्च', 'कियती' प्रत्यक्षविभाजककिं धर्मयती,
'सा मतिः' अयं गवयशब्दवाच्य इति मतिः, 'तत्तदसाधारणेति
प्रत्यक्षविभाजकतत्तद्वर्त्यावच्छिन्नजन्यकेत्यर्थः, यथाच तस्यादाद्युपने
पद्युःसाहित्यं साधत्वे तत्साहित्यं 'अस्ति' अपेक्षितमस्ति, 'इन्द्रि-
यादीत्यादिना सधिरूपपरिग्रह', तथाच तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेव

त्यम् अस्ति, तर्हि, सादृश्यज्ञानेऽपि विस्फारितस्य
चक्षुषो व्यापारः, अस्मिन् सति तस्यानुपयोगात्
उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वाक्यार्थस्मृति-
मतः कालान्तरेऽपि तदनुसन्धानवशात् समयरिच्छे-

न त्वपमितित्वं इति भावः । समाधत्ते, 'तर्हीति, 'सादृश्यज्ञानेऽपि'
सादृश्यविशिष्टपिण्डप्रत्यये सत्यपि, 'विस्फारितेति' अतिमीलिते-
त्यर्थः, एतेन अस्मिकर्षसम्भवादेदितं, 'व्यापारः' चाक्षुषरूपः तस्य
यत् फलं अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिरूप अवश्यमपेक्षितमन्तौत्यर्थः,
तदिना फलानुत्पत्तेरिति भावः । 'अस्मिन् सति' तादृशस्मृति-
रूपफलेऽवस्थापेक्षणीये मन्तौत्यर्थः, 'तस्य' पिण्डप्रत्ययस्य, 'अनुपयो-
गात्' तादृशमतौ अनावश्यकतात् । ननु पिण्डप्रत्ययान्वये तादृश-
भेदेरनुत्पादादस्य व्यतिरेकाभावेव तस्यापेक्षितत्वमित्यत आह,
'उपलब्धेत्यादि प्रत्यचीकृतगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य, 'वाक्यार्थ-
स्मृतिमतः' अतिदेशवाक्यार्थस्मरणवतः, 'कालान्तरेऽपि' पिण्डप्रत्यय-
माशानन्तरवृत्तकालान्तरेऽपि, 'तदनुसन्धानेति' तस्मात् पिण्डप्रत्य-
यात् यदनुसन्धानं तदिष्यस्मरणं तदवभादित्यर्थः, 'ममपेति'
गवयो गवयपदवाच्य इति अस्मिन्नास्मिन्नेतित्यर्थः, तथाच प्रत्ययं
विनापि तदनुत्पत्त्या अस्य-व्यतिरेकावेव न कः कुतश्चास्य प्रत्यय-
पल्लवावनेति भावः । उपपहरति धरन्वैयायिकः, 'तस्मादिति'
'आगमः' अतिदेशवाक्यं, 'प्रत्ययं' दम्भितं, ताभ्यामतिरिक्तमेवे-

दोत्यतेः^(१) । तस्मादागम-प्रत्यक्षाभ्यामन्यदेवेदमागम-
स्मृतिसहितं सादृश्यज्ञानमुपमानप्रमाणमिति जर-
नैयायिका जयन्तप्रभृतयः । तन्न । वैधर्म्याव्याप्तेः ।
यदोदीच्येन क्रमेण कं निर्गत्योक्तं^(२) धिक्करभमति-

त्यर्थः, 'इदं' सादृश्यज्ञानरूपफलजनकं, 'आगमस्मृतिसहितं' चाति-
देशवाक्यार्थस्मृतिसहितं, 'सादृश्यज्ञानं' सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं,
'जयन्तेति जयन्तप्रभृतयः, वदन्तीति शेषः । एतन्मते एकावच्छे-
देन सादृश्यप्रकारकपिण्डज्ञानातिदेशवाक्यार्थस्मरणोभयजन्यज्ञानमु-
पमितिः तत्करणमुपमानं तच्च सादृश्यप्रकारकपिण्डज्ञानं वाक्यार्थ-
स्मृतिय व्यापारः पिण्डज्ञानानुचरमाये स्मरणानुचरमाये चाति-
थ्यातिवारणाय एकमात्रजन्यमपहायोभयजन्यनिवेशः तयोः सम-
वाक्यमन्तरायाय एकावच्छेदेनेति जन्यताविशेषणं इत्यादिकं स्व-
मूढं । दूषयति, 'तच्चेति, 'वैधर्म्याव्याप्तेः' वैधर्म्यप्रकारकपिण्ड-
नियमपक्षोपमानेऽव्याप्तेरित्यर्थः । तच्च लक्ष्येन एवाव्याप्तिः सम्भवती-
त्यन्यथानुपपत्त्या तच्च लक्ष्यतां व्यवस्थापयति, 'यदेत्यादि, 'उदी-
च्येन' उत्तरस्या दिग् आगतेन, दक्षिणपथं गन्तुकामेन इति
शेषः, 'क्रमेणेति 'निर्गतेत्यनेनान्वयः, 'कं' उत्तरापथं गन्तुकामं
पुरुषं प्रतीत्यर्थः, 'निर्गत्य' वनादित्यादिः, 'उक्तमिति, किमित्या

(१) समवर्थावच्छेदोपपत्तेरिति यः ।

(२) क्रमेण कं निर्गत्योक्तमिति यः ।

दीर्घग्रीवं प्रलम्बचपजौघं कठोरशूकाशिनं^(१) कुत्सिता-
वयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति तदुपश्रुत्य दाक्षि-
णात्य उत्तरापथं गत्वा^(२) तादृशं वस्तूपलभ्य नूनमसौ
करभ इति प्रत्येति, तत्र किं मानं न तावदुपमानं
सादृश्याभावात्, न च प्रमानान्तरं सम्भवति ।

उच्यते । न तावदनुगतं शक्यतावच्छेदकमुपलक्षणं

काङ्क्षायामाह, 'धिक् करभमिति, 'अपसदं' पशूनां मध्ये अपहर्ष्टं,
'दाक्षिणात्यः' दक्षिणस्या दिशः आगतः, 'उपलभ्य' वृद्धा, 'नूनं'
निश्चितं, 'प्रत्येति' जानाति, 'तत्र' तादृशज्ञाने, अभेदः सप्रत्ययः,
तथाच तदात्मकमितिजनकं किमित्यर्थः, 'सादृश्याभावात्' सादृश्य-
प्रकारकपिण्डज्ञानाभावात्, 'सम्भवतीति, व्याप्तिज्ञान-विशेषणज्ञाना-
देरभावेनानुमानादेरसम्भवादिति भावः । इति पूर्वपक्षरहस्यं ।

जरस्रैयाधिकद्वारा मीमांसकमतं बंदूय्य स्मृतमाह, 'उच्यत-
इति, 'न तावदिति 'गवयादिपदशक्तिपक्ष इति परेषाम्वयः,
'अनुगतं' सकलगवयसाधारणं, 'शक्यतावच्छेदकं' 'विनेति परेषा-
म्वयः, एवमग्रेऽपि । ननु शक्यतावच्छेदकासम्भवेऽपि उपलक्षणीभू-
तकिञ्चिद्रूपरूपेण तत्र शक्तिपक्षो भविष्यतीत्यत आह, 'उपल-

(१) कठोरतोरुशूकाशिवमिति ख० ।

(२) उत्तरापथं गत इति ख० ।

वा विना^(१) प्रत्यभिज्ञानतः शरीरैकत्ववादिनां शरीर-
विशेषे चैवादिपदवदध्यक्षत्वेन शृङ्गग्राहिकतया गव-
यादिपदशक्तिग्रहः, गवयान्तरेऽपि भावात्^(२) । नाप्यन-
ध्यक्षे गत्यन्तरोपस्थिते परिभाषात आकाशादिपदवत्,

एवं वेति, 'प्रत्यभिज्ञानतः' गोषट्शोऽप्यमिति सङ्गशब्देदज्ञानतः,
अथ दृष्टान्तमाह, 'शरीरविशेष इति यथा चैवादिपदस्य शरीर-
विशेषे चैवोऽप्यमिति ज्ञानतः शक्तिग्रहस्तथा अथ नेत्यर्थः, तत्र
शरीरस्य बाह्य-किञ्चिद-धौबनावस्थादिभेदेन भानान्ते चैवस्य
शरीरगतस्य जातिलभ्यत्वेन तस्यैवानुगतस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्
न दृष्टान्तत्वं सम्भवतीत्यत आह, 'शरीरेकत्ववादिनामिति शरीर-
नानात्वात्माङ्गीकर्तृणां, भूत इति शेषः, तस्यान्यत्वे शक्तिग्रहासम्भ-
वात् 'अध्यक्षनेनेति, नन्वेकदा एकस्यगवयानामध्यक्षत्वासम्भवादाह,
'शृङ्गग्राहिकतयेति यदा यथाध्यक्षत्वं तदा तत्र शक्तिग्रह इति
रीत्येत्यर्थः, नञर्थे हेतुमाह, 'गवयान्तरेऽपीति यद्य गवयस्य कदा-
चिदपि नाध्यक्षत्वं तत्तापीत्यर्थः, 'भावात्' दस्तुगत्या गवयपदग्रहेः
सत्तादित्यर्थः, तथाच निरवच्छिन्नाया अपि ग्रहेः सर्वत्र गवये
पहासभाव इति भावः । नञ्मध्यक्षेऽपि आकाशादिपदवत् तत्र
शक्तिग्रहो भविष्यतीत्यत आह, 'नापीति, 'गत्यन्तरोपस्थिते' शब्दो-
द्भवाश्रितोगुणव्याप्यपदित्याद्यनुमानप्रमाणोपस्थिते, 'परिभाषातः'

(१) प्रवृत्तिनिमित्तमुपपन्नस्य वा विनेति ख० ।

(२) सम्यग्भावादिति ख० ।

दीर्घग्रीवं प्रलम्बचपलौष्ठं कठोरश्रुकाशिनं^(१) कुत्सिता-
वयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति तदुपश्रुत्य दाक्षि-
णात्य उत्तरापथं गत्वा^(२) तादृशं वस्तूपलभ्य नूनमसौ
करभ इति प्रत्येति, तच्च किं मानं न तावदुपमानं
सादृश्याभावात्, न च प्रमानान्तरं सम्भवति ।

उच्यते । न तावदनुगतं शक्यतावच्छेदकमुपलक्षणं

काद्वयमाह, 'धिकं करभमिति, 'अपसदं' पशूनां मध्ये अपहटं,
'दाक्षिणात्यः' दक्षिणस्या दिशः आगतः, 'उपलभ्य' दृष्ट्वा, 'नूनं'
निश्चितं, 'प्रत्येति' जानाति, 'तच्च' तादृशज्ञाने, अभेदः सत्त्वर्थः,
तथाच तदात्मकमितिजमकं किमित्यर्थः, 'सादृश्याभावात्' सादृश-
प्रकारकपिण्डज्ञानाभावात्, 'सम्भवतीति, व्याप्तिज्ञान-विशेषज्ञाना-
देरभावेनानुमानादेरसम्भवादिति भावः । इति पूर्वपक्षरहस्यं ।

जरवैयायिकद्वारा सीमांशकमतं संदूय समतमाह, 'उच्यत-
इति, 'न तावदिति 'गवयादिपदशक्तिग्रह इति परेषान्वयः,
'अनुगतं' सकलगवयसाधारणं, 'शक्यतावच्छेदकं' 'विनेति परेषा-
न्वयः, एवमप्येऽपि । ननु शक्यतावच्छेदकासम्भवेऽपि उपलक्षणौभू-
तकिञ्चिद्वैयर्थ्येण तच्च शक्तिग्रहो भविष्यतीत्यत आह, 'उपल-

(१) कठोरतौष्टकपटकाशिनमिति ख० ।

(२) उत्तरापथं गत इति ख० ।

वा विना^(१) प्रत्यभिज्ञानतः शरीरैकत्ववादिनां शरीर-
विशेषे चैवादिपदवदध्यस्तत्वेन शृङ्गग्राहिकतया गव-
यादिपदशक्तिग्रहः, गवयान्तरेऽपि भावात्^(२) । नाप्यन-
ध्यस्ते गत्यन्तरोपस्थिते परिभाषात आकाशादिपदवत्,

एवं वेति, 'प्रत्यभिज्ञानतः' गोसदृशोऽयमिति सदृशभेदज्ञानतः,
अथ दृष्टान्ताह, 'शरीरविशेष इति यथा चैवादिपदस्य शरीर-
विशेषे चैवोऽयमिति ज्ञानतः शक्तिग्रहस्तथा अथ नेत्यर्थः, तत्र
शरीरस्य वाद्य-किञ्चोर-धौवनावस्थादिभेदेन भानान्ते चैवत्वस्य
शरीरगतस्य जातित्वसम्भवेन तस्यैवानुगतस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्
न दृष्टान्तं सम्भवतीत्यत आह, 'शरीरैकत्ववादिनामिति शरीर-
गतात्मनोऽकर्तृत्वात्, मत इति शेषः, तद्वानध्यस्तत्वे शक्तिग्रहासम्भ-
वात् 'अध्यस्तेनेति, नन्वेकदा सकलगवयानामध्यस्तत्वासम्भवादाह,
'शृङ्गग्राहिकतयेति यदा यत्राध्यस्तं तदा तत्र शक्तिग्रह इति
रौत्येत्यर्थः, नञर्थं हेतुमाह, 'गवयान्तरेऽपीति यद्य गवयस्य कदा-
पिदपि वाध्यस्तत्वं तत्रापीत्यर्थः, 'भावात्' वस्तुगत्या गवयपदशक्तेः
सत्तादित्यर्थः, तथाच निरवच्छिन्नाया अपि शक्तेः सर्वत्र गवये
परासम्भवं इति भावः । नन्वमध्यस्तेऽपि आकाशादिपदवत् तत्र
शक्तिग्रहो भविष्यतीत्यत आह, 'नापीति, 'गत्यन्तरोपस्थिते' शब्दो-
द्भवायितोगुणत्वादूपवदित्याद्यनुमानप्रमाणोपस्थिते, 'परिभाषातः'

(१) प्रवृत्तिनिमित्तमुपपन्नत्वं वा विनेति ख० ।

(२) सम्भवादिति ख० ।

अतएवाध्यक्षत्वाच्च उपलक्षणस्य च शक्तौ
भावात् तद्वदेव । नापि योगनिर्व्वचनात्पा
वत्, अन्यथा^(१) पचिक्रियानुपहिते पचतीति

शब्दाधिकरणमाकाशमिति पण्डितसङ्केतात्, हेतुमा
जक्तहेतौरेवेत्यर्थः, एकमापदृत्तिसङ्केतस्यैव परिभा
भावः । क्वचित् 'तत् एव' इति पाठः, तच्चाप्यपमर्थः,
प्रत्यक्षत्वे शक्यतावच्छेदकत्वमपि सम्भवतीत्याह, "च
स्त्वर्थः, 'वहिर्भावाभावात्' वहिर्भावासम्भवात्, अथ
'तद्वदेवेति तत्पदवदेवेत्यर्थः, इदञ्च बुद्धिसत्त्वं तत्पदश्च
नोपलक्षणमिति प्राचीनमताभिप्रायेण । ननु तच्च शब्दा
एव कस्य इत्यत आह, 'नापीति, 'योगनिर्व्वचनात्' ।
'पाचकादिपदवदिति पाचकादिपदस्य यथा योगः क
चापीत्यर्थः, पाचकादिपदे योगकल्पकमस्ति अथ तु
वेदयितुं तच्च तत्कल्पकमाह, 'अव्ययेति पाचकपदस्य
विशिष्टे शक्तिस्वीकारे, 'पचिक्रियानुपहित इति, तथा
नुपहिते पाककर्त्तरि विक्तिन्यनुकूलव्यापारस्य पाकस्य
संयोगादिरूपस्थाभावादिति भावः । 'न प्रायोगः स्या

(१) 'पाचकादिपदवदित्यनन्तरं 'अन्यथेत्यस्य पूर्वं 'सोपलक्ष
पाठ खचिद्विज्ञितपुस्तके वर्त्तते परन्त्वय पाठ पूर्वोपर
न समीचीनः ।

स्यात् । अतस्तदनुगुणज्ञानादियोगिनि शक्तिः । अव-
च्छेदकतया तूपलक्ष्येऽपीति योगात्^(१) । नाप्युपस्थित-
निमित्तसङ्कोचनात्, स्वर्गादिपदवत् तदभावात् । अतो-
गन्धाद्युपलक्षितेन पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिव्यादि-
पदवत् सादृश्याद्युपलक्षिते गवयत्वादौ गवयादिपदानां

सादृश्यादिति भावः । 'तदनुगुणेति' धाकक्रियासुगुणेत्यर्थः,
'ज्ञानादौति' इदमधिगताज्ञानादौत्यर्थः, 'आदिना' कृतिपरिपक्षः,
'योगिनि' विशिष्टे, शक्तिरवच्छेदकस्येति शेषः । 'उपलक्षणे' कृति-
विशेषणे धाकादौ, तथाच महामौरवं, 'योगात्' योगकल्पमात्,
तथाच सादृशकल्पकमपि नास्तीति भावः । ननु उपस्थितद्रव्यत्वा-
दिषङ्कोचात् द्रव्यविशेषे गवयपदशक्तिरस्य इत्यत्र आह, 'नापीति,
नञर्थे हेतुमाह, 'स्वर्गादिपदवदिति यथा स्वर्गादिपदस्य सुख-
वाचितया सुखान्तरे तद्वियोगाभावात् सुखविशेष एव तच्छक्तिः
कल्प्यते तथाच नास्तीत्यर्थः, 'तदभावान्' उपस्थितनिमित्ताभावात्,
द्रव्यत्वादेर्गवयपदनिमित्तत्वाभावादनपस्थितत्वाच्च इति भावः । उप-
संहरति, 'अत इति, 'गन्धाद्युपलक्षितेनेति, 'आदिना' नीलरूप-
वत्परिपक्षः, तथापि सकलपृथिव्या व्यवहाराविवक्षतया विभिन्न-
संज्ञामवक्षया चाद्युपलक्षेण का पृथिवीति जिज्ञासायां गन्धवती
पृथिवीति कृत्वा इत्थं गन्धवतीत्युपलक्षणमात्रेण पृथिवी पृथिवीपद-
वाच्येति प्राप्यते गन्धादेः शक्यतावच्छेदकत्वे मौरवात् पृथिवी-

(१) योगाभावादिति ख० ।

शक्तिरिति तु परमार्थतः । अन्यथा फलस्याभासत्वे
मानत्वविरोधात् । न च पूर्वं गवयत्वमुपस्थितं, उप-
स्थापकाभावात् । न च गवयपदादेव तदुपस्थितिः,
अन्योन्याश्रयात् । अथ वाक्यादेवानेन समयः परि-
च्छिन्नः केवलसमयेऽप्यभिजानाति^(१) योगेनेदृशो गवय-
पदवाच्यत्वेनावगतः^(२) सोऽयमिति नोपमानस्य विषय-

वजातेक्षयात्ममिति भावः । 'अन्यथा' गवयत्वे शक्यतावच्छेदक-
त्वासत्वे, 'फलस्य' तच्च शक्यतावच्छेदकत्वावगाह्युपमिति उपफलस्य,
'आभासत्वे' भ्रमत्वे, 'मानत्वविरोधात्' उपमानस्य प्रमितिकर-
णत्वविरोधात्, तथाच फलस्य प्रमितित्वरचार्यस्यैव तच्च शक्यता-
वच्छेदकत्वमवश्यमङ्गीकार्यमिति भावः । 'अन्योन्याश्रयादिति गव-
यपदशक्तिग्रहं विना न गवयपदात् शाब्दबोधः तं विना न गवयत्व-
ग्रह इति गवयत्वग्रहे गवयपदशक्तिग्रहापेक्षा शक्तियुक्ते च गवयत्व-
ग्रहापेक्षा इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । शङ्कते, 'अपेक्षेति, 'अनेन' गो-
सादृश्येन, 'परिच्छिन्नः' ज्ञानविषयः, 'केवलमिति' नोपमानस्य विषय-
इति परेषु समन्वयः, 'अथे' अतिदेशवाक्यजन्यशाब्दबोधात् परं,
'अभिजानाति', 'योगेन' बोधमानाकारसमन्वयेन, 'अवगतः' शाब्द-
विषयीकृतः, 'इति नोपमानस्य विषयः' इत्याकारकोपमानस्य न
केवलं विषय इति नार्थः, दुषणग्रन्थासङ्गतेः । वस्तुतः ननु शाब्दादेव

(१) केवलसमये प्रत्यभिजानातीति ख० ।

(२) यो गोसादृश्यो गवयपदवाच्यत्वेन मयावगत इति ख० ।

इति चेत् । न । न हि सादृश्यमेव निमित्तं, अप्रती-
तानामव्यवहारप्रसङ्गात् गौरवाच्च । नापि गवयत्वं,
तदनुपस्थितेः । अतएव नेमयं, स्वयं प्रतीतसम-
सङ्गान्तयेऽतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः । गवयत्वे ह्ययं

गवयपदशक्तिग्रहो भविष्यति किमुपमित्या इत्याशङ्कते, 'अयेति,
'अनेन' गवयपदवाच्यत्वेन, 'परिच्छिन्नः' ज्ञातः, परिच्छेदश्रित्यावि-
शेषणत्वात् केवलपदोत्तरं द्वितीया, 'अयेऽपि' पश्चादपि, 'अभि-
जानाति', 'योगेन' गोसादृश्येन, 'बोऽयमिति' 'परिच्छिन्न इति
पूर्वेषामवयवः, 'नोपमानस्येति अत इत्यादिः, भोपमिति विषय इत्यर्थः,
तथाच किमुपमिति स्वीकारेणेति भावः । शक्यतावच्छेदकं विना
शक्तिस्वीकारात् तेन विना वृत्तिज्ञानं कथं शब्दात् तादृशबोध-
इत्यभिप्रायेण दूषयति, 'न हीति' नैवेत्यर्थः, 'निमित्तं' शक्यता-
वच्छेदकं, 'अप्रतीतानां' गोसादृश्येनाप्रतीतानां गवयानां, 'अव्यव-
हारप्रसङ्गात्' गवय इति व्यवहाराभावप्रसङ्गात्, इत्यपत्तावस्था,
'गौरवाच्चेति' गवयत्वापेक्षयेत्यादिः । 'गवयसमिति' 'निमित्तमिति
पूर्वेषामवयवः, 'तदनुपस्थितेः' शाब्दबोधात् पूर्वं तदनुपस्थितेः ।
'अतएव' गवयाननुपस्थितेरेव, 'नेमयं' न सादृश्य-गवयतोभयं ।
ननु गवयपदस्य निरवच्छिन्नेव शक्तिः स्वीकरणीया अतो मोक्ष-
दोष इत्यत आह, 'स्वयमिति', 'प्रतीतसमसङ्गान्तये' स्वयं यद्रूपेण
गवयो ज्ञातस्तद्रूपेण तज्ज्ञानाय, 'अनुपपत्तेरिति, भवकाले गवयत्वेन
तस्य शाब्दाविषयनादिति भावः । ननु गोसादृश्यमेव निमित्तं

व्युत्पन्नो न गोसादृश्ये निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतेः ।
 ननु यद्यपि^(१) तद्वाक्यं समयपरिच्छेदपूर्वं नाजीजनत्
 तथापि^(२) तदेव वाक्यं स्मृतं सत्प्रवृत्तिनिमित्तं परि-
 च्छेत्स्यति अध्ययनसमयगृहीत इव वेदराशिरङ्गोपाङ्ग-
 पर्यवसितः कालान्तरे । न च वाक्यार्थस्येवास्य प्रागेव
 बोधितत्वात् पर्यवसितमिति वाच्यं । गोः सादृश्योप-

स्यमपि तद्रूपेणैव पुरा ज्ञातः तद्रूपेणाज्ञातेऽप्यवहारश्च इष्ट एव
 इत्यत आह, 'गवयत्वे ह्ययमिति, 'व्युत्पन्न.' गृहीतशक्तिः, 'न
 गोसादृश इति 'व्युत्पन्न इति पूर्वोक्तार्थः', इति व्यवहारादिति
 शेषः, 'गवयत्वमिति सावधारणं, तथाच निमित्तस्य गवयत्वमिव
 प्रतीतेरित्यर्थः । 'तद्वाक्यं' अतिदेशवाक्यं 'समयपरिच्छेदपूर्वं' गव-
 यत्वावच्छिन्ने गवयपदशक्तियुद्जनकं, 'नाजीजनत्' मोक्षादितवान्,
 तथाचेदं वाक्यं गवयत्वावच्छिन्ने शक्तिज्ञानजनकं भवन्तीत्यु-
 च्यते । 'गोसादृश इति' 'परिच्छेत्स्यति' आपविष्यति, 'अथ इष्टान्तमाह,
 'अध्ययनेति, 'कालान्तरे इति गृहीतवेदाध्ययनान्तरे, तथाच
 यथा वेदराशित्वेन गृहीतोऽपि अङ्गोपाङ्गत्वेन पदविषयः पद्यास-
 र्थेऽपि एकतात्पर्येण प्रयुक्तोऽपि शब्दः अयमर्थबोधप्रयोजक इति
 भावः । शङ्कते, 'न चेति, 'वाक्यार्थस्य' मोक्षदृशे गवयपदवाच्यत्वम्,
 'पर्यवसितमिति, शक्तिज्ञानमिति शेषः । अन्येहादिति, तथाच

लक्षणत्व-निमित्तत्वयोः सन्देहात्, पश्चाद्गवयत्वेऽवगते
तर्कलाघवसहकारात्^(१) सादृश्यस्योपलक्षणत्वे निश्चिते
गङ्गायां घोष इत्येवान्वयवोधो भविष्यतीति चेत् ।
न । उपलक्षणनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृशः स
गवयपदवाच्य इति सामानाधिकरण्याभावेणान्वयोप-
पत्तौ मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् रक्त्वारक्तसन्देहे-
ऽपि पटो भवतीति वाक्यघट्, अन्यथा पर्यवसितेऽपि

पूर्वं शक्तिज्ञानसम्भवेऽपि गवयत्वे शक्यतावच्छेदकत्वनिश्चयाद्यभावा-
दुपमितेरपेक्षेति भावः । पुनः श्रुते, 'पश्चादिति गोसदृशे गवय-
पदवाच्यत्वज्ञानान्तरं, 'तर्कलाघवसहकारात्' लाघवव्युत्पत्तितर्कसह-
कारात्, 'इत्येवेति, यथा सुखार्थवाधादिसहकारात् गङ्गापदेन
लक्षणया तीरबोधस्तथाभापीति भावः । गोसदृशो गवयपदवाच्य-
इति ज्ञानस्य शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिम एव सादृश्ये तदसम्भवेन
मानान्तरेण गवयलोपस्मितेरपेक्षा इत्युक्तज्ञानस्य सादृश्ये शक्यत्व-
मानान्तरेण गवयलोपस्मितेरपेक्षा इत्युक्तज्ञानस्य सादृश्ये शक्यत्व-
सामानाधिकरण्यापगाहितेनोपपत्तौ मानान्तरोपनीतगवयत्वापेक्षा
माप्नोतीति समाधत्ते, 'त्रैलोक्यादि, अपि दृष्टान्तमाह, 'रक्त्वारक्त्यादि,
'वाक्यवदिति, यथा तादृशवाक्येण पटे रक्तत्वसन्देहद्वयायां रक्त-
सामानाधिकरण्यात् पटे वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वावगाहिमाप्नो-
ज्यते तथा इत्यर्थः, सामान्तरसहकारे दोषमाह, 'अन्येति,

(१) तर्कपुरस्कृत्यादिति च० ।

न च गोसादृश्यं तथेति तात्पर्यतो गोसादृश्यपदेन
गोसमानाधिकरणं गवयत्वमुपलक्षितं कल्प्यते न तु
यथा धूमोऽस्तीत्यत्र बह्वै तात्पर्यमनुमानेन निर्वह-
तीति न लक्षणा । न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीति
येन तन्निर्वाहं, उपमानस्यासिद्धेः, अन्यथान्योन्याश्र-
यात् । न च वाक्ये न लक्षणा तस्याः पदधर्मत्वादिति
वाच्यं । एकपद एव लक्षणा पदान्तरन्तु नियामक-
मित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्^(१) । अथ गवयत्वेन लक्षणया

‘तथा’ प्रवृत्तिनिमित्तं, ‘इति तात्पर्यत’ इत्याकारतात्पर्यज्ञानतः,
‘कल्प्यत इत्यचान्वितमिदं । ननु सदृशपदसत्त्वजयैव सादृश्यो-
पलक्षितगवयत्वोपलक्षितिः प्रमाणान्तरेण तत्र तात्पर्यनिर्वाहेण
लक्षणाया अयोगादित्यत आह, ‘न त्विति, ‘लक्षणेत्यचान्वयः,
‘इत्येवेति वक्ष्यार्थनामिति जिज्ञासावाक्ये, ‘लक्षणा’ धूमपदस्य
लक्षणा । ‘अत्र’ अतिदेशवाक्यखले, ‘प्रमाणान्तर’ गवयत्वे प्रकृता-
वच्छेदकत्वसाधकं एतदाश्रयामिरिक्तं प्रमाणं । ननु प्रमाणमेव तद-
स्तीत्यत आह, ‘उपमानमेवेति, ‘असिद्धे’ तादृशग्राम्यात् पूर्वमसिद्धे,
‘अन्यथा’ तादृशयोधे उपमानस्यापेक्षितत्वे, ‘अन्योन्याश्रयात्’, पर-
स्परापेक्षणादिति भावः । ननु वाक्ये लक्षणाविरहाच्चादृशग्राम्यैव
नावतरतीत्याह, ‘न चेति, ‘तस्याः’ लक्षणायाः,
वाक्यघटकेकपद एव, ‘वक्ष्यमाणत्वात्’

तदुपस्थितावपि व्यक्तिवाच्यता न ज्ञायेत तच्चब्दा-
दिति^(१) विशिष्टवाच्यताग्राहकमानान्तरमवश्यं स्तीक-
रणीयम्। न च यन्निष्ठो धर्मो यत्पदवाच्यः सोऽपि
तद्वाच्य इति नियमः, जातिपदे व्यभिचारादिति चेत्,
न, प्रवृत्तिनिमित्तवद्वाच्यत्वबोधतात्पर्यकत्वेन ज्ञाता-
तिदेशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तेरेव लक्षणात्। अथ
यदि गवयत्वे साक्षात् तात्पर्यं गोसदृशपदस्य गृहीतं
तदा लक्षणा, न च साक्षात् तात्पर्यमवधृतम्, अन्यथा
धूमोऽस्तीत्यत्रापि साम्यादिति चेत्। न। उपस्थाप-
कान्तराभावे तात्पर्यस्यैव साक्षात् तात्पर्यरूपत्वात्,
न चोपमानमेव तथा, अन्योन्याश्रयात्।

पदस्य सादृश्योपलक्षितगवयत्वमात्रे लक्षणा इति भाष्या शङ्कते,
'अथेत्यादि, 'लक्षणातः' लक्षणास्वीकारात्। शङ्कते, 'अथेति,
'साक्षादिति मानान्तरबहवतमित्यर्थः, 'गोसदृशपदस्येति सप्तमी-
तत्पुरुषसमाभात् तद्व्यटकषट्शपदस्येत्यर्थः, 'तदा लक्षणेति, साक्षा-
त्तात्पर्यज्ञानस्यैव लक्षणावीजत्वमित्यभिप्रायेणेदं। साक्षात्तात्पर्य-
ज्ञानस्य तदवीजत्वे दोषमाह, 'अन्यथेति, 'साम्यादिति, सा-
क्षात्तात्पर्यादिमलखाविशेषादिति भावः। 'तात्पर्यरूपत्वादिति,
धूमोऽस्तीत्यत्रानुमानमेव वज्रुपस्थापकमस्तीति भावः। सामाधत्ते,

मैवं, यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं
योगोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपास्थानमार्चं
तत्राप्युक्तमामग्रीतः सस्यपरिच्छित्तिर्भवत्येव । न च
तत्र घुत्पित्सुष्युत्यक्तये प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यं
यदनुपपत्तिर्लक्षणावीजं स्यात् । अपि च, धिक् कर-
भमतिदौर्घग्रौवमित्यादिषाकस्य करभनिन्दातात्पर्य-
कस्य प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनु-
भवतः स्मरतश्च वाक्यार्थमयं करभशब्दवाच्य इति
भवति मतिः । न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्प-
र्यमस्ति लक्षणाया वीजं, निन्दापरत्वात् । किञ्च
सर्वज्ञान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं यष्टीः प्रवेशये-
त्यादावपि प्रकरणादिना पुरस्कारादिप्रयोजनकत्वं प्रवे-
शनस्यावगतं तादृशे च प्रवेशनादौ यष्ट्यादेरनन्वयात्

‘मैवमिति,’ ‘लक्षणावीजं स्यादिति,’ तथाच तथैव गवयत्वे शक्यतावच्छे-
दकत्वपदार्थमवगममुपमानापेक्षेति भावः । ननु तादृशतात्पर्यं विना
तादृशवाक्यमेव न प्रयुज्यते इत्यत आह, ‘अपि चेति । तात्पर्या-
नुपपत्तेर्लक्षणावीजनमेव खण्डयति, ‘किमेति,’ ‘अनन्वयात्’ अन्वया-
सम्भवात्, तथाचानुपपत्तिरेवेति भावः । ननु यत्र प्रकरणादिज्ञानं
नास्ति तथापि लक्षणाया आवश्यकत्वेन तात्पर्यानुपपत्तेरेव

तात्पर्यानुपपत्तेरपि तात्पर्यमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्यत्वेन तदर्थं प्रकरणादेरवश्योपजीव्यत्वात्^(१) । अथ प्रकरणादेरननुगमः तात्पर्यव्याप्यत्वेन तदनुगमे तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्वैजमस्तु साधवादिति चेत् । न । धूमादिवदननुगतस्यापि व्याप्यत्वाविरोधात् । तस्मात् गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टैः प्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयपदवाच्य इति साधवान्निर्णयम् । तच्च प्रमाणसहकारि,

तद्वैजमभावश्चकं इत्यत आह, 'तात्पर्यानुपपत्तेरपीति, 'तदर्थं' तात्पर्यज्ञानार्थं, 'अवगमोपजीव्यत्वात्' अवगमं प्रयोजकत्वात् । ग्रहणे, 'अथेति, 'साधवादिति, तात्पर्याभाववददृष्टित्वेन प्रकरणज्ञानस्यापेक्षितत्वे तात्पर्यज्ञानस्य नियतपूर्ववर्तितायाः कृपत्वेनानन्यथा-सिद्धत्वमात्रकल्पने साधवात् प्रकरणज्ञानस्य हेतुत्वे धर्मयोरेव कल्प्यत्वेन गौरवादिति भावः । व्याप्यानुगमस्यानुमित्यनुपयोगि-तया तदनुगमे चतिविरह इति धमाधत्ते, 'नेति, उपसंहरति, 'तस्मादिति, 'शिष्टैरिति, यद्यपि अपभ्रंशशब्दस्यापि शिष्टप्रयोज-तया तच्च व्यभिचारः तथापि साधुपदत्वस्यैव हेतुत्वे तात्पर्यं, गवयशब्दवाच्य इति सामान्यतोनिययस्य विशेषव्यवहारानुपयोगि-त्वादिति भावः । 'साधवादिति गोभाट्टस्यापेक्षया गवयत्वे साधव-मिति साधवज्ञानादित्यर्थः, 'तच्च' साधवश्च, 'प्रमाणसहकारीति

(१) तात्पर्यमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्यत्वादिति ख० ।

न च तस्यां दशायां प्रमाणान्तरमस्ति, अतो यत्प्र-
माणसद्वकारि तत्प्रमाणान्तरमाख्येयम् । अथात्वनु-
मानं तथाहि गवयशब्दो गवयत्वविशिष्टधर्मिवाचकः
असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैः^(१) प्रयुज्यमानत्वात् गवि गो-
शब्दवदिति चेत् । न । गवयत्वविशिष्टो यो धर्मी तस्य
वाचकत्वग्रहेऽपि गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः ।
न च शक्तिमत्त्वात्वा वृत्त्यन्तरं ज्ञापि अवधारयितुं
शक्यते, सामानाधिकरण्यमात्रस्य निमित्तोपलक्षण-

वज्रप्रौढिः, प्रमाणान्तरसद्वकारं विना लाघवज्ञानस्य ज्ञानानर्जक-
तादिति भावः । 'तस्यां दशायां' लाघवज्ञानकाले, 'प्रमाणान्तरं'
अनुमानादिकं, 'यदिति, लक्ष्येत्यादिः, तथाच तदानीं लाघव-
ज्ञानस्य समवकारि तत् प्रमाणान्तरं उपमानप्रमाणमित्यर्थः ।
ग्रहणे, 'अथेति, 'असतीत्यादि शक्तिभ्रमाशङ्क्य-लक्षणाग्रहणस्य-गव-
यत्वविशिष्टविषयकशब्दजनकतादित्यर्थः । ननु गवयत्वावच्छिन्न-
वाचकत्वेनैव सार्थं तदादिपदे तज्ज्ञानस्य पूर्वं सम्भवादत्त आह, 'न
चेति, 'प्रकृत इति, लक्षणायाः शक्तिघटितघटितत्वादिति भावः ।
ननु गवयत्वविशिष्टवाचकत्वं तद्विधिशक्तिनिरूपकत्वं तथाच शक्त्यै
गवयमानदशायां पारतन्त्र्येण गवयत्वस्यापि अवच्छेदकतानिरूपकत्व-
भ्रमत्वेन मानात् तच्च निमित्तताभिर्द्रुः सामानाधिकरण्ययोरेकत्वा-
परस्य पारतन्त्र्येण भाने बाधकामावात् इत्यने आह, 'सामानाधि-

तासाधारणत्वात् । अथ गोसादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्ततायां गौरवावतारे नोपमानस्यावतारः^(१) । तथाच तर्केण इतराप्रवृत्तिनिमित्तत्वे निश्चिते^(२) गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति

करणमात्रेति, शक्तेरित्यादि, 'साधारणत्वात्' सामानाधिकरणत्वात्, तथाच सामानाधिकरणस्य तच्चियामकत्वे सादृश्यस्यापि च तथाभापनेरतिदेशवाक्यान्तया प्रतीतेरिति भावः । इति सामानाधिकारिकाः ।

वस्तुतस्तु ननु शक्तिसामानाधिकरणमेव निमित्ततासाधकं भविष्यतीत्याशङ्क्य व्यभिचारमाह, 'सामानाधिकरणमात्रेति, 'मात्रपदेन शङ्केतविषयताव्यवच्छेदः', 'साधारणत्वादित्युक्तार्थकं इति तु परमार्थः । शङ्कते, 'अथेति, 'गोसादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्ततायां' तस्य गवयपदप्रकृत्यावच्छेदकतायां, 'गौरवावतारे' गवयत्वापेक्षया गौरवज्ञाने, सप्तम्यर्थः प्रयोजकत्वं, 'नोपमानस्यावतारः' नोपमानज्ञानं, तथाच भवन्मतेऽपि गौरवज्ञानस्य सहकारित्वमावश्यकं तज्जनकतया उपमानस्यापि नोपयोगित्वमिति प्रमाणाभ्यासेन तज्ज्ञानसम्बन्धौ किमुपमानेन इति शूढाभिप्रायः । ननूपमानं विता कथं तत्र निमित्तपद इत्याकाङ्क्षायामाह, 'तथा चेति, 'तर्केण' साधवज्ञानरूपतर्केण, 'इतरेति गवयत्वभिन्ने प्रकृत्यावच्छेदकत्वाभावे निश्चिते इत्यर्थः । 'इतरेति इतरत् प्रवृत्तिनिमित्तभिन्नं दृष्टेति

(१) गोसादृश्यनिमित्ततागौरवस्यावतारेण नोपमानस्याप्यवतार इति ख० ।

(२) तस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽप्यात्रे इति ख० ।

मित्तकं गवयपदमिति मानान्तरं विनां अप्रतीतेः
 अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमात्^(१) ।
 अथ यथेच्छायां सामान्यतोद्घटेन विशेषबाधकसद्वृत्ते-
 नाष्टद्रव्यानाश्रयत्वं^(२) प्रतीयते अथवा विशेषबाध-
 कारिका बुद्धिर्यत इति व्युत्पत्त्या तादृशमानसोपनीतभानप्रयोजि-
 कायामनुमितावपीत्यर्थः, अनुमितेस्तद्भासकत्वासम्भवेन यथासुता-
 मङ्गतेरिति साम्यदायिकाः ।

वस्तुतस्तु 'इदं' गवयत्वमित्यर्थः, 'प्रवृत्तिनिमित्तमित्येव पाठः,
 सकारयुक्तपाठस्तु प्रामादिकः, तादृशपाठस्तु प्रामाणिकत्वे 'निमि-
 त्तेति धर्मपरोनिर्देशः, 'इति बुद्ध्यावपि' इतिज्ञानप्रयोज्यानुमिता-
 पीत्यर्थः, इति तु परमार्थः, 'गवयपदमिति' 'अप्रतीतेरित्यत्र
 प्रतीतावन्वितं, 'प्रकारकत्वेति तथाच किञ्चिदवच्छिन्नप्रकृता-
 कत्वलेनानुमितावपि स्वरूपतो गवयत्वावच्छिन्नप्रवृत्तिनिश्चयार्थमवश्यं
 प्रमाणान्तरापेक्षा इति भावः । नन्वात्मसिद्धौ यथेच्छा द्रव्यसमवेता
 गुणत्वादिति सामान्यतोद्घातुमानेन प्रत्येकं पृथिव्याद्यसमवेतत्वं
 निश्चयसद्वृत्तेनाष्टद्रव्यानाश्रयत्वं प्रतीयत्यतिरेक्यतुमानेनात्मसम-
 वेतत्वसिद्धिकृत्वाप्यपीत्याशङ्कते, 'अथ यथेच्छायामिति, 'विशेष-
 बाधकेति पृथिव्याद्येकैकसमवेतत्वाभावनिश्चायकेत्यर्थः, 'अष्टद्रव्याना-
 श्रयत्वं' अष्टद्रव्यानाश्रितत्वमित्यर्थः, अष्टद्रव्यान्नाश्रयो यस्या इति
 व्युत्पत्तेः, 'प्रतीयते' अनुमीयते, तथाच व्यापकतानवच्छेदकधर्मा-

(१) अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमादिति ख० ।

(२) विशेषबाधकसद्वृत्तेनानादत्वाश्रितत्वमिति ख० ।

कानां द्रव्यव्यतिरेकविषयकत्वेनाष्टद्रव्यानाश्रयत्वं (१)
केन ग्राह्यम् । तथाचापि गौरवाख्यतर्कसहकृतसा-
मान्यतोद्दृष्टादितरामृष्टिनिमित्तकत्वे ज्ञाते (२) पश्चात्
स व्यतिरेकी स्यात् कल्प्यग्रमाख्यानतरापेक्षया कृत-

वच्छिन्नविधेयताकालमयनुमितौ स्त्रीकार्थमिति भावः । 'अन्यथा'
अनुमितेस्तुष्टालजिपमे, 'विशेषबाधकानां' एचिथाद्येकैकसमवेतत्वा-
भावात्तुमापकानां एचिथादिषमवेतत्वाभावापकाभावप्रतियोगि-
मनोमापकाज्ञातवत्तापरामर्शानासम्बन्धपरामर्शानां इति यावत्,
'द्रव्यव्यतिरेकः' द्रव्यसमवेतत्वव्यतिरेकः, कचिसप्तैव पाठः, 'विषयक-
त्वेनेति' हेतुव्यापकतयेत्यादिः, तथाच प्रत्येकसमवेतत्वाभावस्तमाचस्य
व्यापकतावच्छेदकतया अवगाहितेन इति पर्यवसितं । 'अथापि'
गवयपदप्रक्षिप्यहस्यानेऽपि, 'सामान्यतोद्दृष्टात्' गवयपदं समृद्धि-
निमित्तकं बाधुपदत्वादित्यनुमानात्, 'ज्ञाते' अनुमिते, 'सः' गौर-
वाख्यतर्कः, 'व्यतिरेकी' सादिति इतरानवच्छिन्नप्रकृत्याकं गवयपदं
गवयत्वावच्छिन्नप्रकृत्याकत्वं विना किञ्चिदवच्छिन्नप्रकृत्याकं न
स्यादिति व्यतिरेकानुमानप्रयोजकः सादित्यर्थः । ननु तादृशतर्कस्य
उपमानसहकारित्वमेव कस्यते किमनुमानसहकारित्वेन इत्यत-

(१) विशेषकबाधकानां एचिथाद्येकैकसमवेतत्वव्यतिरेकविषयकत्वं अन्यथा-
गमितत्वमिति ख० ।

(२) इतरामृष्टिनिमित्तं ज्ञायत इति ख० ।

प्रमाणसहकारित्वस्य युक्तत्वादिति चेत् । न । इच्छाया-
मेकैकबाधसहकृतापरबाधकैरेव^(१) तावद्द्रव्यविशिष्ट-
वैशिष्ट्यादष्टद्रव्यानामयत्वपरिच्छेदात्^(२) न तु सामा-
न्यतोदष्टेन विशेषणद्वयोः परिच्छिन्न्यैव^(३) विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधनिर्वाहत् तर्कानवतारदशायां तस्य परि-

च्छाद, 'कस्यप्रमाणात्तरेति, 'युक्तत्वादिति तथाच प्रमाणान्तरकल्पने
गौरवमिति भावः । दूषयति, 'नेति, 'अपरबाधकैरेवेति इष्टिद्या-
दिप्रत्येकसमवेतनाभावकूटेरेवेत्यर्थः, तावद्भिरष्टत्वसंख्यावत् इष्टिद्या-
दिभिर्बिम्बिष्टं इष्टिद्यादिनिर्दिष्टं यत्समवेतत्वं तस्य वैशिष्ट्यं प्रति-
योगितरूपं यच्च एवभूतोऽष्टद्रव्यायितत्वसामान्याभावस्तस्यानुमिते-
रित्यर्थः, एवकारयवच्छेदं खयमाह, 'न सिति, 'सामान्यतोदष्टेन'
इच्छा न इष्टिवीसमवेतना मनोमात्रपाद्यादित्याद्यनुमानेन, 'विशे-
षणद्वयोः' इष्टिद्याद्येकैकसमवेतनाभावकूटादष्टत्वसमवेतत्वसामान्या-
भावयोः, 'परिच्छिन्न्यैव' ज्ञानेनैव, 'विशिष्टेति तावत्समवेतत्वसामा-
न्याभावबोधनिर्वाहादित्यर्थः, तथाच व्यापकतानवच्छेदकरूपेणानु-
मितिः कुत्रापि न स्वीकार्यमिति भावः । नन्वितरबाधसत्ते इवा-
चापि व्यापकतानवच्छेदकरूपेणानुमितिः भवितुमर्हतीत्यतोदोषा-
न्तरमाह, 'तर्कत्वादि, गौरवाख्यतर्कज्ञानदशायामित्यर्थः, 'तस्य'

(१) एकैकबाधसहकृतापरपरबाधकैरेवेति ख० ।

(२) तावद्द्रव्यविशिष्टवैशिष्ट्यादष्टद्रव्यानामयत्वपरिच्छेदादिति ख० ।

(३) विशेषणतयोपसिन्न्यैवेति ख० ।

च्छेदकत्वाच्च^(१) । न च व्याप्तिपरमिदं वाक्यं यो गोसदृशः
स गवयपदार्थ इति वाक्यादवगतव्याप्तेरनुमित्युद्वा-
दयं^(२) गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वात् अतिदेशकाला-
वगतपिण्डवदिति वाच्यं । न हि गोसदृशं ज्ञात्वा
अनेन घृष्टः स किंशब्दवाच्यइति, किन्तु सामान्यतो

व्यापकतानवच्छेदकावच्छिन्नस्य, 'परिच्छेदकत्वात्' अनुमापकत्वप्र-
सङ्गादित्यर्थः, अनुमितेरव्यापकतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नविधेयताकल-
स्याभिधमादिति भावः । 'तस्य' अनुमानस्य, 'परिच्छेदकत्वादिति
व्यापकतानवच्छेदकरूपेणेत्यादिः, तथाच तादृगनियमाभावे तर्कस्या-
सत्त्वस्येऽपि व्यापकतानवच्छेदकरूपेणानुमितिः स्यादिति भावः ।
इत्यपि कथितम् । ग्रहणे, 'न चेति 'वाच्यमिति परेणान्वयः, 'व्याप्ति-
परं' व्याप्तितात्पर्यकं, 'इदं' अतिदेशात्मकं, तस्य तत्त्वं स्फुटयति,
'योगोऽसदृश इति, 'अवगतव्याप्तेः' पुरुषस्य, 'अनुमित्युद्वादिति, तथाच
तत्र तात्पर्याभावे व्याप्तेरसोधेनानुमितिर्न स्यादिति भावः । ननु
सामान्यव्याप्तौ गोसादृश्यत्वस्यानुगतत्वे सविधादौ व्यभिचारः अननु-
गतत्वे दृष्टान्तासिद्धिरतो विशेषव्याप्तिमाह, 'अयमिति, 'अयं' अति-
देशकालावगतो गवयः, दृष्टान्तामाह, 'अतिदेशेति, दूषयति, 'न
चीति, 'चि' धर्मात्, 'अनेन' गोसदृशज्ञाया पुरुषेण, 'घृष्ट इति, प्रश्ना-
कारमाह, 'स किमिति, 'सः' गोसदृशः, तदा किं घृष्ट इत्याकाङ्क्षा-

(१) तस्य वदपरिच्छेदकत्वापेति ख० ।

(२) अवगतव्याप्तेरनुमित्युद्वादयमिति ख० ।

गवयपदार्थमवगत्य^(१) स कौटुगिति, तथाच यद्योग-
प्रायम्याभ्यां तस्यैव व्याप्यत्वं^(२) ततः किं तेन । अथ लक्ष-
णपरमिदं^(३) वाक्यं किंलक्ष्यकोऽसाविति^(४) प्रश्नार्थः,
एवञ्च वाच्य इति प्रयोक्तव्यपरमसौ^(५) गवयइति व्यवह-

षामाह, 'किंनिति, 'गवयपदार्थमिति, तत्त्वेनेति शेषः, अज्ञातवस्तु-
नोऽपि पदार्थत्वेन ज्ञानसम्भवात् यथा वारणादिपदार्थत्वेन वारणा-
दिज्ञानमस्मादिधानां, 'अवगम्येति कश्चित् पाठः स च प्रामादिकः
अगुणे धुटि पञ्चमलोपस्थानुशासनिकत्वात्, 'तथाच' गवयपदार्थत्वं-
ज्ञानस्य पूर्वमावश्यकत्वेन च, 'तस्यैव' गवयपदार्थत्वंस्यैव, 'किं तेन'
किं सादृश्येन, तथाचोक्तानुमाने दृष्टान्ताभिहितिरिति भावः । प्रकृते,
'अथेति, 'लक्षणपरं' गवय इति व्यवहारप्रयोजकधर्मतात्पर्यकं, 'इदं'
अतिदेशवाक्यं । ननु गवयपदशक्यजिज्ञासायां तस्य लक्षणपरत्वे
उत्तरत्वं न सम्भवति जिज्ञासिताभिधानस्यैव तथात्वादित्यतः प्रश्ना-
र्थमयन्यथा करोति, 'किंलक्ष्यकोऽसाविति किंप्रयोक्तव्यव्यवहारवि-
षयोऽसावित्यर्थः, 'प्रश्नार्थः' प्रश्नवाक्यार्थः, तथाचोत्तरवाक्यं न विद-
झार्थकमिति भावः । ननूत्तरवाक्ये व्यवहारबोधकपदाभावात् कथं

(१) गवयपदार्थमवगच्छेति ख० ।

(२) यद्ययोगप्रायमाख्यां तस्यैवार्थत्वमिति ख० ।

(३) लक्षणापरमिदमिति ख० ।

(४) किंलक्ष्यकोऽसावित्येति ख० ।

(५) एवञ्च प्रयोक्तव्यमयमसाविति ख० ।

नैव्यो गोसदृशत्वात् यस्तु न तथा नासौ गोसदृशः यथा
हस्तीति चेत् । न । न हि हस्यादीनां विलक्षणत्वे^(१)
प्रमाणमस्ति, सर्वप्रयोगस्य दुर्ज्ञेयत्वात्^(२) कतिपय-

तादृशार्थकत्वमित्यत आह, 'वाच्य इतीति उत्तरवाक्यस्य वाच्य इति-
पदमित्यर्थः, लक्ष्य-विधेयभाववत्त्वात् प्रयोग्य-प्रयोजकभावसाध इति
भावः । अतएव 'गोसदृशत्वादिति पञ्चमीनिर्देशः । ननु तत्र तत्प्र-
योजकत्वं व्यापकत्वमेव जनकत्वादेर्वाधात् तच्च व्याप्तिनिधितं सा च
नास्ति व्यभिचारान् इत्याशङ्क्य व्यभिचाराभावं दर्शयति, 'यस्त्विति,
'न तथा' ॥ गवय इति व्यवहारविषयः, तच्च दृष्टान्तमाह, 'यथेति,
हस्तिनि द्वयोरेषाभाषकत्वादिति भावः । दूषयति, 'न हीति, 'विल-
क्षणत्वे' गवय इति व्यवहाराविषयत्वे, 'प्रमाणमस्तीति जिज्ञासितुः
प्रकटप्राममसि, प्रकर्षस्याप्रामाण्याज्ज्ञानास्त्वन्यतत्वं, तथाच गो-
सादृश्याभाववति व्यवहारविषयत्वसन्देहात् गोसादृश्ये तत्प्रयोजक-
त्वसन्देहासत्त्वं तादृशवाक्यादपि न सम्भवतीति भावः । ननु सर्वेषां
गवयपदप्रयोगे हस्तितात्पर्यकत्वाभावादेव तच्च तस्मिद्धिर्भविष्यती-
त्यत आह, 'सर्वप्रयोगस्येति सर्वेषां तत्प्रयोगे तत्तात्पर्यकत्वा-
भावस्य इत्यर्थः, 'दुर्ज्ञेयमादिति, विना चान्यं सर्वज्ञानाप्रमत्तवा-
दिति भावः ।

चेदपि 'प्रमाणपदं यथायुक्तार्थकं, तथाच प्रमाणाभावादेव
तज्ज्ञानाभ्यास इति भावः । ननु सर्वप्रयोगेन हतत्वाधर्मीयं इत्यत-

व्यवहारस्यानैकान्तिकत्वात् । न च^(१) कौटुकं किंलिङ्गक-
इति प्रश्नार्थः,^(२) न ह्यनेन लिङ्गमज्ञात्वा गवयपदस्य
वाचकत्वं कस्यचिच्च तद्व्याप्यत्वं नावगतं,^(३) येन तदर्थं
प्रश्नः । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषलिङ्गे^(४) प्रश्नः गवयपदं येन

आह, 'सर्वप्रयोगस्येति, 'दुर्ज्ञेयत्वादिति, तथाच हेतुज्ञानाभावात्
कथं तत्र तत्सिद्धिरित्याशय इत्याहुः, तन्नन्दं, साध्याविशेषापत्तेः ।
ननु कतिपयजनानां प्रयोगे तत्तात्पर्यकत्वाभावनिरूपणादेव तत्र
तत्सिद्धिरित्यत आह, 'कतिपयेत्यादि, साध्य-हेत्वोर्वैधधिकरण-
मिति तु नाशङ्कनीयं प्रयोगनिष्ठतात्पर्याभावस्य अप्रतिपत्ति-
विषयतासम्बन्धेनैव हेतुत्वात्, 'अनैकान्तिकत्वात्' अभिधारिणात् ।
अङ्गते, 'न चेति, 'कौटुक' इति, उदीच्येतिप्रश्नोऽवाप्यन्वितः,
'किंलिङ्गक इति, तथाच किंलिङ्गकप्रश्नार्थो यादृशः कौटुमिति-
प्रश्नार्थोऽपि तादृश इत्यर्थः, दूषयन्ति, 'न हीति, 'अनेन' प्रश्नकर्ता
पुरुषेण, 'लिङ्ग' गवयपदवाच्यत्वानुभाषकं, 'वाचकत्वं' वाचकता-
निरूपकत्वं वाच्यत्वमिति यावत्, गवये इति श्रेयः, 'अवगतमिति
परेणान्वयः, 'तद्व्याप्यत्वं' गवयपदवाच्यत्वानुभाषकं, 'तदर्थं' तद्व्याप्यत्व-
ज्ञानार्थं, 'प्रश्नः', कृत इति श्रेयः, तथाचातिदेशवत्त्वात् पुरुषे गवये
गवयपदवाच्यत्वस्यैवाज्ञानात्तादृशप्रश्न एव न भवतीति भावः ।

(१) अर्पेति ख० ।

(२) किंलिङ्गमिति प्रश्नार्थ इति ख० ।

(३) कस्यचिच्च तद्व्याप्यत्वमवगतमिति ख० ।

(४) अथ प्रवृत्तिनिमित्तविशेष इति ख० ।

निमित्तेन वर्तते तस्य किं सिद्धमित्यर्थः इति चेत्, न
हि तदनुमानमेवेत्यनेन^(१) निश्चितं यत् इति स्यात्^(२) ।
ज्ञानहेतुमात्रप्रश्ने तद्विशेषेणोत्तरमिति चेत् । न ।

‘तद्व्याप्यत्वमवगतमिति कश्चित् पाठः, तत्र ‘न हीत्यस्य ‘प्रश्न इत्यथ
नाम्नयः, किन्तु ‘अवगतमित्यत्र, ‘वाचकत्वमित्युक्तार्थकं, ‘सिद्धमज्ञात्वा’
विशेषतो सिद्धमज्ञात्वा, ‘कस्यचित्तेति किञ्चित्पदार्थस्य नित्यार्थः,
‘तद्व्याप्यत्वमित्युक्तार्थकं, ‘अवगतं’ निश्चितं, तथाच सामान्यधर्मप्रका-
रकज्ञानं विना अवान्तरधर्मप्रकारकजिज्ञासानुदयात्तादृशप्रश्न एव न
सम्भवतीति भावः । ‘तदर्थं’ सिद्धत्वावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानार्थं, ‘प्रश्नः’
ज्ञात इति शेषः इत्यर्थः । शङ्कते, ‘प्रवृत्तिनिमित्तेति गवयपदग्रन्थता-
वच्छेदकानुभापके प्रश्न इत्यर्थः, प्रश्नार्थं स्पष्टीकरोति, ‘विनेत्यादि
गवयपदं यद्व्याप्यत्वं तद्व्याप्यताकं तद्व्याप्यताकं किमित्यर्थः । दूष-
यति, ‘न हीति, ‘निश्चितमिति परेणान्वयः, ‘तत्’ गवयपदग्रन्थता-
वच्छेदकं, ‘अनुमानमेवेति अनुमेयमेवेत्यर्थः, ‘कस्ययुटोऽन्यथापीति
वचनात् कस्यपि युट्प्रत्ययः, तथाच तत् किञ्चित्सिद्धकानुमितिविषय-
इति पर्यवक्षितं, ‘इतीति ‘निश्चितेत्यथान्वयः, ‘अनेन’ प्रश्नकर्त्ता पुरुषेण,
‘यत् इति स्यात्’ येन इति प्रश्नः स्यात्, तथाच सामान्यज्ञाना-
भावाच्च विशेषजिज्ञासेति भावः । शङ्कते, ‘ज्ञानेति, तथाच गवय-
पदवाच्यत्वज्ञानजनकं किमिति प्रश्नार्थः पर्यवक्षितः, ‘तद्विशेषेण’

(१) तदनुमेयमेवेत्यनेनेति ख० ।

(२) येन तथा स्पष्टमिति ख० ।

अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत्, वनं गतो द्रक्ष्य-
सीति । तस्मान्निमित्तमेदे एवायं प्रश्नः कौटुम्भगवयः केन
निमित्तेन गवयपदं प्रवर्तते, गवयत्वस्य साक्षादुप-
दर्शयितुमशक्यत्वात्, पृष्टः स तदुपलक्षकं सादृश्यमा-
चष्टे, यस्याच दृष्टेऽपि पिच्छेऽतिदेशवाक्यार्थः^(१) स्मरत-

गवयपदवाच्यत्वज्ञापकत्वावाप्त्यर्थकसादृश्यप्रकारेण, 'उत्तरं' जिज्ञा-
साविषयभोधकत्वात् । दूषयति, 'नेति, 'अविशेषात्' ज्ञानजनकत्वा-
विशेषात्, 'इन्द्रियसन्निकर्षमपीति, इन्द्रियसन्निकर्षो गवयपदवाच्य-
इत्युत्तरतोऽपि तादृग्जिज्ञासामिदृत्तेरिति भावः । इन्द्रियसन्नि-
कर्षत्वेनोत्तरवाक्येण पर्यवसितार्थमाह, 'वनमित्यादि, इदमुपलक्षणं
सादृश्यस्य तज्ज्ञानजनकत्वाभावेन तदाकस्मिन् उत्तरत्वं न सम्भवतीत्यपि
बोध्यं । उपसंहरति, 'तस्मादिति, 'निमित्तमेदे एव' प्रवृत्तिनिमित्त-
विशेषण एव, 'प्रश्नोऽयं' कौटुम्भगवय इति प्रश्न इत्यर्थः, प्रश्नार्थं
स्पष्टयति, 'केनेत्यादि किंघर्षावच्छिन्नशक्यताकं गवयपदं इति
पर्यवसितार्थः । ननु किमर्थं सादृश्यमाचष्टे इत्याकाङ्क्षायामाह, 'गवय-
त्वमेति, 'सावादित्यादि प्रत्यक्षतो ज्ञापयितुमशक्यत्वादित्यर्थः, तस्य
तथापि गवयपदं गवयत्वावच्छिन्नशक्यताकमित्येवोत्तरयेदिति भावः ।
'सः' उत्तरयिता, 'तदुपलक्षकं' गवयलोपलक्षकं, सादृश्यस्य प्रत्यक्ष-
तोऽपि दर्शयितुं शक्यत्वं चतयवादिमात्मादिति भावः । 'यथाचेति

तर्कसहकारात्^(१) गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयशब्द-
वाच्य इति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिच्छित्तिरुपमान-
फलम् । अथ गौरवेष्टान्यानिमित्तकत्वे सति सनिमि-
तकत्वादिति व्यतिरेकियणव गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्त-

अतिदेशवाक्यार्थानुभवोत्तरमित्यर्थः, 'दृष्टेऽपि' अयं गोसदृश इति
साक्षात्कारविशेषोऽपीत्यर्थः, 'पिच्छे' गवयशरीरे, 'सरत इति,
तादृशाख्यदृष्टौदोषकत्वादिति भावः । 'तर्कसहकारात्' गौरवाख्य-
तर्कसहकारात्, 'प्रवृत्तिनिमित्तविशेषेति प्रवृत्तिनिमित्तो गवयपद-
श्रव्यतावच्छेदके यो विशेषस्तत्परिच्छित्तिसम्भान, 'उपमानफलं'
अतिदेशवाक्यप्रयोजनं ।

केचित्तु 'उपमानफलं' उपमितिरेति व्याचक्षते, तन्न साधु,
उपमानमनभिधाय तत्फलत्वेनोपमित्यभिधानावभावात् अतिदेश-
वाक्यप्रयोजनाभिधानप्रस्तावे तदभिधानस्वार्थान्तरमाह ।

शङ्कते, 'अपेति, 'गौरवेष्ट' गौरवाख्यतर्केण, निश्चितादिति शेषः,
'अन्यानिमित्तकत्वे सति' गवयत्वभिधायार्थवच्छिन्नप्रतिश्रुत्यत्वे सति,
'सनिमित्तकत्वात्' किञ्चिदवच्छिन्नश्रव्यताकत्वात्, इति व्यतिरेकिणः'
एतत्स्वरूपात् व्यतिरेक्याग्निविशिष्टाद्वेतोरित्यर्थः, तथाच गवयपदस्य
गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं विना अन्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वविशिष्ट-
प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं न सम्भवति इति व्यतिरेक्याग्निरिति भावः ।

(१) तर्कसहकारेणेति ख० ।

कत्वधीरिति चेत् । न । व्याप्त्यमूलकतया गौरवस्य^(१)
तद्विपर्ययस्य वा अप्रमाखत्वात् तच्चाप्रमाणे सहका-
रितामात्रेण^(२) अन्यनिमित्तत्वशङ्कायां^(३) कथमुपमान-
मिति चेत् । न । गौरवसहकृतोपमानादेवान्धानिमि-

अन्वयसद्वचाराभावेनान्वयव्याप्तिपक्षसम्भवाद्वातिरेकित्वमुधावर्गं । दू-
षयति, 'नेति, 'व्याप्त्यमूलकतया' आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिपक्षानपेक्ष-
तया, 'गौरवस्य' गौरवाख्यतर्कस्य, 'तद्विपर्ययस्य' प्रवृत्तिनिमित्तत्व-
विपर्ययस्य, अन्यस्मिन्निति शेषः, 'अप्रमाखत्वात्' अनिद्यायकत्वात्,
तथाच व्याप्त्यमूलकतर्कस्यैव निश्चायकत्वात् गौरवाख्यतर्कसातथा-
भूतेन अन्यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावप्रत्यायनासम्भवादुक्तस्य हेतु-
त्वामभाव इति भावः । प्रवृत्ते, 'तचेति, 'तच्च' गौरवाख्यतर्क, 'अप्र-
माणे' अनिश्चायके, सतीति शेषः, 'सहकारितामात्रेणेति, तस्येत्यादिः,
अन्वयस्यास्य उपमानमित्यर्थः, 'अन्यनिमित्तत्वशङ्कायां' अन्यस्मिन्
प्रवृत्तिनिमित्तत्वशङ्कायां, स्थितायामिति शेषः, 'कथमुपमानं' उप-
मित्यात्मकौ गवयत्वे प्रकाशावच्छेदकत्वनिश्चयः कथमित्यर्थः, गौर-
वाख्यतर्कस्य किञ्चिदनिश्चायकत्वेन तच्छङ्काया अनिवृत्तेरिति
भावः । दूषयति, 'नेति, 'परिच्छेदादिति निश्चयादित्यर्थः, तथाच
गौरवस्यानिश्चायकत्वेऽपि तत्सहकृतोपमानप्रमाणादेव तन्निश्चया-

(१) गौरवग्रहणेति ख० ।

(२) तर्कस्यप्रदेशप्रमाणसहकारितामात्रेणेति ख० ।

(३) अन्यनिमित्तत्वशङ्कायामिति ख० ।

तत्कत्वे सति सनिमित्तकत्वपरिच्छेदात् । अस्तु गौरव-
सहकृतात् सनिमित्तकत्वमानादेव^(१) गवयत्वनिमि-
त्तकत्वसिद्धिः, न चैवं, व्यतिरेकबुच्छेदात्^(२) । कार्यत्वे
पर्यवसिते बाधकानन्तरं व्यतिरेकबुद्ध्यात् । यच्च च

दुताग्रहानिष्ठतिरिति भावः । सहकारित्वं सामानाधिकरण्यमात्रं
न तु सत्त्वजन्यजनकत्वं बाधितत्वात् । प्रकृते, 'अस्त्विति 'सिद्धिरिति
परिणामयः, 'सनिमित्तकत्वमानात्' किञ्चिदवच्छिन्नप्रत्ययताकलरूपा-
नुमापकहेतोः, रूपयति, 'न चैवमिति, न प्रत्ययं हेतुमाह, 'व्यतिरेकबु-
च्छेदादिति तादृशहेतौ व्यतिरेकव्याख्यसंभवात्, तस्य गवयत्वा-
वच्छिन्नप्रत्ययताकलरूपमिचारादिति भावः । अन्येवं चितिः सकर्तृका
कार्यत्वादित्यादावपि सर्गाद्यकालीनज्ञानुत्पत्त्येवमन्यकर्तृकत्वाभावनियमेन
व्यतिरेकिणा कार्यत्वेन ईश्वरकर्तृकत्वं न सिद्धेत इत्याग्रह्यायामाह,
'कार्यत्वं इति, 'पर्यवसिते' विनाशभावत्वादिना तच्च कार्यत्वेऽनु-
मिते सतीत्यर्थः, 'बाधकानन्तरं' अन्यकर्तृकत्वनिश्चयानन्तरं, 'व्यति-
रेकबुद्ध्यात्' व्यतिरेकव्याप्तिपक्षात्, तथाच प्रकृते हेतुघटकान्या-
मिमित्तकत्वाविद्या हेतुरेव पूर्वमसिद्ध इति भावः । यदि न तच्च
चितित्वेन पक्षता तदा सर्गाद्यकालीनज्ञानुत्पत्त्ये तत्सिद्ध्यर्थं बाधकस्या-
पेक्षितत्वेऽपि घटादौ बाधकं विनापि कथं तत्सिद्धिरित्यत आह,

(१) सनिमित्तकत्वग्राहकमानादेवेति ख० ।

(२) व्यतिरेकबुच्छेद इति ख० ।

प्रथमं व्यतिरेकाभावः^(१) तच्च कार्यत्वादेव फलं^(२)
 अन्यानिमित्तकत्वं सनिमित्तकत्वञ्चेति बुद्धावपि गव-
 यत्वनिमित्तकं गवयपदमिति बुद्धेरसिद्धेरुक्तत्वात् ।
 किञ्च अत्र व्यवहारेण प्रवृत्तिविशेषे^(३) पदशक्तिग्रहो
 न तु तन्निमित्ते तेनाप्रतिबन्धात्, न गौरवातिव्याप्ता-

‘यत्र चेति इदानीन्तनचित्यादौ, ‘प्रथमं’ इतरबाधविद्ययात् पूर्वं,
 ‘व्यतिरेकाभावः’ अन्यकर्तृकत्वव्यतिरेकाभावनिरूपयः, ‘कार्यत्वादेवेति,
 ‘एवकारेण व्यतिरेकिन्युदाहरः, ‘फलं’ अनुमितिः, तच्चाश्वयथ्याप्ति-
 विशिष्टकार्यत्वादेवातुमिति रिति भावः । तुल्यत्वं दुर्बल इति
 न्यायेनाह, ‘अन्यानिमित्तकत्वमिति, ‘उक्तत्वादिति, इदं सप्रवृत्ति-
 निमित्तमिति बुद्धावपीत्यादिष्यन्ते इत्यादिः ।

शक्तिग्रहो गोपमित्यात्मकः किन्तु शक्तिग्रहानन्तरं अश्वयथा-
 वच्छेदकत्वमह एव तदात्मकः तदेवोपमानफलमित्येकदेशमितं
 उपन्यस्य निरूपयति, ‘अवेति, ‘व्यवहारेण’ सामान्येत्त्यादिप्रयोजक-
 दृष्टवाक्यात् प्रयोष्यदृष्टस्य गवानयनादिना, ‘प्रवृत्तिविशेषे’ व्यक्तिवि-
 शेषे, ‘पदशक्तिग्रहः’ पदविशेषशक्तिग्रहः, ‘तन्निमित्ते’ तद्व्यक्त्यावर्त्तके,
 ‘शक्तिग्रह इति पूर्वोक्त्याशयः, ‘तेनाप्रतिबन्धात्’ ‘तेन’ तन्निमित्तेन,
 तच्च शक्तिग्रहाप्रतिबन्धात्, व्यक्तौ शक्तिमानस्य निमित्ते शक्तिमाना-

(१) बाधकाभाव इति ख० ।

(२) तच्च कार्यत्वादेव फलं नेति ख० ।

(३) प्रवृत्तिविशेषे इति ख० ।

दिनेतरनिरासे^(१) गोत्वादनिमित्तत्वग्रहः, गौरवादे-
रतर्कत्वात्^(२) अप्रमाणत्वाच्च । तस्मात् व्यक्तौ शक्तिग्रह-
एव साधवादिसाहित्येन इतरानिमित्तकत्वे सति^(३)
गोत्वादिनिमित्तकत्वमवधारयति । सर्व्वं तदेवोप-

नियतत्वादिति भावः । नैयायिकाभिमतं चतुस्त्रिराकरोति, 'नेति,
शक्तिप्रतिग्रहकाल एव इति श्रेयः, 'इतरनिरासे' गोतेतरानिमि-
त्तकत्वनिश्चये, तच्च हेतुः 'गौरवादिन्याय्यादिनेति गोरूपतद्वाकित्वादौ
गौरवाख्यतर्कस्य ब्रूयत्व-प्रमेयत्वादावतिप्रसङ्गेनापत्त्यादावादिपदोपा-
त्ताधामानाधिकरण्येन तत्रिरास इति भावः । 'गोत्वादेरित्यादिना
गवपत्वादिसिद्धिः, 'निमित्तत्वग्रहः' प्रसङ्गावच्छेदकत्वग्रहः, शून्यं
हेतुमाह, 'गौरवादिरिति, 'तर्कत्वात्' आपत्तिनावच्छिन्नाप्रयो-
जकत्वात्, आदिना अतिव्याप्त्याधामानाधिकरण्यपरिग्रहः । ननु
तेषामतर्कत्वेऽपि इतरनिरासकत्वमस्येव इत्यस्य आह, 'अप्रमाणा-
त्वेति अनिश्चायकत्वाच्चेत्यर्थः, तथाच तेषां कुतश्चिद्व्यापकत्वमिति
भावः । उपसंहरति, 'तस्मादिति, 'शक्तिग्रह एवेति व्यवहारादिना
व्यक्तौ शक्तिग्रहे सत्येव इत्यर्थः, 'साधवादिसाहित्येन' साधवादीनां
साहित्यं यनेति श्रुत्या साधवादिसहित्येनेत्यर्थः, 'आदिना
गौरवादिप्रसङ्गाधामानाधिकरण्यपरिग्रहः, 'अवधारयतीति, तथाच

(१) न च गौरवादित्याद्यादिनेतरनिरासेनेति ख० ।

(२) गौरवादेरतन्त्रत्वादिति ख० ।

(३) साधवादिसहित्यतोऽन्यतरनिमित्तकत्वे सतीति ख० ।

मानफलमिति^(१) कथितं, तन्न, शक्तिग्राहकमेव लाघ-
वादिसहस्रं निमित्तमप्यवधारयति, यथा क्षित्यादौ
कर्तुरेकताम्^(२) । अथैवं भिन्नकर्तृकेषु लाघवात् कार्य-

लाघवादिमहितेनोपमानरूपप्रमाणेन जनः अवधारयतीत्यर्थः ।
'सर्वत्र' गवि गवयादौ, 'तदेव' तादृशावधारणमेव, 'उपमानफलं'
उपमानप्रमाणफलमित्यर्थः, तथाचोपमानस्य न व्यक्तिशक्तिग्राहकत्वं
"शक्तिपदं व्याकरणोपमानेत्यादिमाचौनप्रवादस्तु शक्यतावच्छेदकत्व-
रूपशक्तिग्राहकतयैवोपपत्तेरिति भावः । दूषयति, 'तस्मैति, 'शक्ति-
ग्राहकमेव' व्यक्तिशक्तिग्राहकमेव, 'लाघवादीत्यादिना गौरवाति-
प्रसङ्गामामानाधिकरण्यापरिणहः, 'निमित्तमपि' गवयतादिकमपी-
त्यर्थः, आदिना व्यक्तिपरिणहः, 'अवधारयति' शक्यत्वेन निरुप-
पत्ति, तथाच प्रयोज्यलङ्घ्यवहारादिना शक्तिपदामश्वत्वेन तदर्थ-
मुपमानमपेक्षितं तदेव निमित्तमपि शक्तिग्राहकं अन्यथा गव-
यादिभामान्ये शक्तिपदामश्वत्वाद्ब्रह्मपत्तेरिति भावः । ॥ ३ ॥
व्यवहारादिना शक्तिग्राहकत्वे कथं निमित्ते न तदपह इति वाच्यं ।
सकलव्यक्तेर्वहाराग्नियत्वेन गवयतादेरितिप्रसङ्गमन्वदेहेन गौरवा-
दितर्काभावेन च तदानो तत्र तत्सन्वदेहेन निरुपमाभावान् । ननु
व्यक्तिशक्तिग्राहकत्वं एव तत्र शक्तिपद इति न राश्यामाभावात्
प्रतिभातीति शङ्कायां दृष्टान्तमाह, 'यथेत्यादि, 'क्षित्यादौ' क्षिति-
त्वेन पचीभूते मगधकालीमश्वत्वादी, 'कर्तुरेकतां' तादृशपत्ति-

(१) तदप्यत्रेति टेवोपमानमित्येति ३० ।

(२) क्षित्यादौ कर्तुरेकतां वक्तुं शक्यमिति ३० ।

मेककर्तृतां बोधयेत् बोधयत्येव^(१) पद्यादाधकेन त्यज्यते
इति चेत् । न^(२) । बाधितविषयत्वेनाभासत्वात् अस-

कर्तुरीश्वरस्यैकतां, 'अवधारयतीतिपूर्वेष्वप्य', तथाच यथा चितिः
सकलैका कार्यत्वात् कार्यादा इत्यत्र चितिकर्तुरेकत्वेन साधवं
इति साधवादिरूपतर्कसहस्रतं कर्तृत्वानुमापकप्रमाणमेव कार्यत्वा-
मितिदशायामेव कर्तुरेकतामप्यवधारयति तथाचापीति भावः ।
अन्यथा तथापि कर्तृत्वानुमित्यनन्तरमेव एकतापच इति कार्यं न
रोचयेद्युक्तैस्तौल्यादित्यभिप्रायः । ब्रह्मते, 'अपेवमिति, 'एवं' साध-
वादिसहस्रतानुमापकस्यैव कर्तुरेकताप्रत्यायकत्वे, 'भिक्षकर्तृकेषु'
कुलालादिकर्तृकेषु घट-पटादिष्वपि, 'साधवात्', 'कार्यं' साधवादि
सहस्रतं कार्यरूपमतुमापकं, 'एककर्तृतां', 'बोधयेदिति, तथाच
चितित्वेन चितिसामान्यस्यैव पक्षतया घट-पटादिष्वपि साधवादि-
सहस्रतकार्यरूपहेतुना ईश्वरकर्तृकत्वमिद्धिः सादिति भावः । तत्रे-
ष्टापत्तिमाह, 'बोधयत्येवेति, सर्वकर्तुरीश्वरस्य घट-पटादिकर्तृत्व-
मस्येवेति भावः । पुनः ब्रह्मते, 'पक्षादिति घट-पटादावेककर्तृकत्व-
बोधानन्तरं, 'बाधकेन' बाधनिश्चयेन, 'त्यज्यते' अप्रामाण्यसहविष-
यतया ज्ञायते, तथाच घट-पटादेरेककर्तृकत्वं नास्तीवेति भावः ।
दूषयति, 'नेति, 'बाधितविषयत्वेनेति तादृशानुमितेरित्यादिः,
'अभासत्वात्' चक्रहेतोरभासतामस्यादकल्पमज्ञात्, तथाच तेन

(१) कार्यस्यमेककर्तृकताय कोऽपि बोधयत्येवेति ख० ।

(२) एतत् पूर्वं 'तर्हि' कहेतोरभासानुमिति साध्याप्यभिधारयत्वात्
इति चेत् इमधिकं पाठं सविहितपुस्तके वर्ज्यते ।

घुनि लघुज्ञानस्य^(१) अयथार्थत्वेन तज्जन्यानुमितेरा-
भासत्वाच्च । न चोपमितिरेव इतरव्युत्पत्तिः^(२) अन्यथा
तदनिरुक्तेरिति वाच्यं । व्युत्पत्तेः शब्दसहकारित्वे

हेतुना सर्गाद्यकाशीनशृङ्खलादावपि तद्विद्विर्घ्नं स्यादिति भावः ।
ननु घटं कुलासकर्मको घटनादित्यादावपि लाघवादेककर्मकत-
विद्वि स्यादित्यत आह, 'अस्यघुनौति, 'लघ्विति धर्मपरो निर्देशः,
कचित्तथैव पाठः, लघुत्वज्ञानस्येत्यर्थः, 'अयथार्थत्वेन' धर्मत्वेन, 'तज्ज-
न्यानुमिते' भ्रमात्मकलाघवज्ञानजन्यानुमिते, 'आभासत्वात्' भ्रम-
त्वात्, भ्रमजन्यानुमिते प्रमाणाभासत्वादिति भावः । तथाच भ्रमस्य
पक्षसाधकत्वात् कुलासादेर्लक्षकतद्विद्विरिति भावः । इदञ्च "तुल्यतु-
लुर्जनं इति न्यायेनोक्तः । वस्तुतस्तु यथार्थलाघवज्ञानस्यैवानुमितिहेतु-
लौकावप्युक्तदोषवारणसम्भव इति । अङ्कते, 'न चेति 'वाच्यमिति
परेषामप्य, 'इतरव्युत्पत्ति' शक्तिज्ञानात्मकतया शब्दसहकारिणी,
स्यादिति शेषः, 'अन्यथा' तस्या अतयात्वे, 'तदनिरुक्तेरिति, तथा
चोपमितित्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुता स्यादिति पर्यवधितापत्तिरिति
भावः । दूषयति, 'व्युत्पत्तेरिति शक्तिज्ञानस्य, 'शब्दसहकारित्वे'
तत्त्वेन इत्यादि, 'मानान्तरत्वे' प्रमाणान्तराधीनशक्तिज्ञानसत्त्वे,
'आभासत्वात्' उपमितेरेषत्वात्, तथाचोपमितित्वेन शक्तिज्ञानस्य
शब्दहेतुत्वे व्यभिचारादिति भावः । ननु यचोपमित्यात्मकशक्ति-

(१) लघुत्वज्ञानस्येति ख० ।

(२) व्युत्पत्तिरिति ख० ।

मानान्तरत्वे^(१) व्याघातात् । व्युत्पत्तिस्तु यां बुद्धिमा-
साद्य यदार्थविशेषबोधः^(२) सा ।

अन्ये तु यत्तदादिपदानामनुगतैकरूपामावेनैकवैव
शक्तिप्रहादन्यथापीति पदान्तरव्यवहारः पदान्तर-

ज्ञानसहकारेण गवयादिपदान् शब्दबोधः तत्र तस्या व्युत्पत्ति-
मव्याहतमेव इत्यत आह, 'व्युत्पत्तिस्त्रिति, 'यां' यद्वर्गभावच्छिन्नां,
'आसाद्य' असाद्यैव, 'यदार्थविशेषबोधः', 'सिति' तत्तेति श्रेयः, 'सा'
व्युत्पत्तिः, तथाच शब्दजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजनकस्यैव शब्दसह-
कारितया व्यक्तिविशेषे तस्या अपेक्षितत्वेऽपि न शब्दसहकारित्वं
तेन रूपेण शब्दत्वावच्छिन्नाहेतुत्वादिति भावः ।

उपमाणाप्रमाणं खण्डयतां मतस्तुपन्वस्य दूषयति, 'अन्ये त्रिति,
'यत्तदादीत्यादिपदान् सर्वत्रामान्तरपरिग्रहः, 'पदानामिति' शक्ति-
प्रहादितिपरेषामन्यः, 'अनुगतैकरूपामावेन' सकलसाधारणैकधर्मा-
भावेन, 'एकवैव' एकधर्मिण्येव, 'अन्यथापि' अन्यस्मिन्नापि धर्मिणि,
'इतीति' एवमित्यर्थः, कश्चित्तथेति पाठः, तत्र पूर्वं यथेति पूरणौ-
घमिति विशेषः, 'पदान्तरेति' गवयादिपदार्थोनव्यवहार इत्यर्थः,
तथाच व्यवहारादेकस्मिन् गवये शक्तिग्राहेऽपि गवयान्तरे गवयपद-
व्यवहारो भवितुमर्हतीति भावः । ननु यत्तदन्तरे पदान्तरशक्तिप्रहा-

(१) शब्दसहकारित्वेन मानान्तरत्वेनेति ख० ।

(२) यदार्थबोध इति ख० ।

अन्यथा मानान्तरेऽपि दोषः । न अनुगतरूपप्रतीता-
वेव तत्र शक्तिग्रहः ।

यत्तु भावाद्विपदानां जनकस्त्रीत्वादिना शक्तिग्रहे
कार्यं मैत्रभावादित्यामः । न च समभिव्याहारविशेषा-
दिति वाच्यं । पदार्थो हि पदार्थान्तरमन्वेति, जनक-
स्त्रीत्वञ्च न तथेति^(१) कथं मैत्रादिना जनकत्वान्वय-
इति मानान्तरमिति, तन्न, जनकत्वस्य अन्यसापेक्ष-
‘न हीत्यादि । पक्षतस्तु उपमानस्य प्रमाणत्वे तदादिपदशक्तिग्रहे
पक्षलक्ष्यभिमानार्थं मानान्तरं स्वीकृत्यतामित्यत आह, ‘अन्यथे-
त्यादि, ‘दोषः’ अनुगतधर्माभावे धर्मभेदेनागतशक्तिकल्पनरूपदोषः ।
ननु यद्युक्तौ अनुगतरूपप्रतीतिमन्वेति शक्तिग्रहनियमात् कथमन्यत्र
शक्तिग्रह इत्यत आह, ‘न हीति’ ‘अनुगतरूपप्रतीतायेवेति अनु-
गतरूपस्य प्रतीतिः, यत्र इति व्युत्पत्त्या तादृशशक्तित्यामः, ‘शक्तिग्रह-
इति, मानाभावादिति भाव इति परमार्थः ।

मानान्तरास्वीकारे दोषमाशङ्कते ‘यत्विति, विद्वान्कामाशङ्क
निषेधेति, ‘न चेति’ ‘वाच्यमिति परेशान्वय, ‘समभिव्याहारवि-
शेषात्’ मैत्रादिपदसमभिव्याहारात्, ‘पदार्थान्तरमिति सावधारण
पदार्थान्तरमेवावेतीत्यर्थः, ‘न तथा’ न पदार्थः, किन्तु पदार्थता-
वच्छेदकमिति शेषः, ‘मानान्तरमिति स्वीकार्यमिति शेषः ।
व्युत्पत्तिवैधित्यात् सापेक्षपदार्थस्य पदार्थान्तरैकदेशे अन्यस्वीकारः
मकसतान्विक्रमस्य इति समाधत्ते, ‘तथेति, ‘योग्यतादीत्यादिना,

(१) जनकस्त्रीत्वञ्च नथेतीति स० ।

त्वेन^(१) योग्यत्वादिना मैत्रेणान्वयात् । लक्षणन्तु उप-
मितिकरणत्वम् । उपमितित्वञ्च जातिः । न चासिद्धिः,
कारणविशेषे कार्यवैजात्यमावश्यकमिति^(२) कारण-
व्यङ्गत्वात्^(३) । यदा नियतधर्मसमानाधिकरणशब्द-

आकाङ्क्षादिपरिग्रहः, तथाच किमर्थं केवलजनकभानार्थं प्रमाणा-
न्तरस्वीकार इति भावः । एतावता जरक्षेयाधिकमतं सदृश्य स्वय-
मुपमानादिलक्षणमभिधत्ते, 'लक्षणत्वमिति, 'उपमितिकरणत्वमिति
उपमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणत्वमित्यर्थः, अतः
सादृश्यविशिष्टप्रत्यक्षस्य उपमितिकरणस्य केवलोपमितित्वावच्छिन्नं
प्रत्यक्षेतुल्येऽपि न क्षतिः, अतिदेशवाक्यार्थस्वरूपव्यापारे अति-
व्याप्तिवारणाय कारणत्वमपहाय करणत्वनिवेगः, करणत्वन्तु स्वरूप-
सत्त्वविशेषः तज्जनकव्यापारजनकत्वं वा । उपमितिनिरूपणस्यापि
प्रतिज्ञातत्वात् उपमानलक्षणस्य तद्वदितत्वाच्च उपमितिलक्षणमप्याह,
'उपमितित्वमिति । तज्जातेरभिहितमाशङ्क्य निषेधति, 'न चेति,
'असिद्धिरिति तादृशजातेरित्यादि, 'कारणविशेषे' कारणवेलक्षणे,
'आवश्यकमिति, न चेत् कार्य-कारणकल्पनमेव न भक्षयतीति भावः ।
'कारणव्यङ्गत्वात्' कारणविशेषप्रमाणकत्वात् । मनु का उपमिति-
रित्युपमितित्वादान्तरधर्माप्रकारकजिज्ञासायाः तेन ह्येण तदभि-

(१) जनकस्य जन्यापेक्षत्वेनेति ख० ।

(२) कार्यवैजात्यमप्रयुक्तमितीति ख० ।

(३) कारणविशेषव्यङ्गत्वादिति ख० ।

प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानमुपमितिः^(१) प्रकारतया शब्द-
शक्तिविषयत्वं निमित्तत्वम्^(२) । अयुहीतसमयकसंज्ञया

धानेनानिष्ठत्वे तदवान्तरस्य तद्वेदगर्भत्वात् कथमन्यथा अनु-
मितिसूत्रेणमप्यनुमितिलमिति शोक इत्यत आह, 'यदेति, 'निय-
तेति नियता ये धर्मा माधर्म्यवैधर्म्येष्वा तेषा प्रत्येकसमानाधि-
करण धर्मावयव-करभत्वादिक तस्मिन् किञ्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
त्वज्ञानमित्यर्थ, नियतत्वस्यानुगतस्याभावात् स्वनिधनेति वक्तव्य, स
तादृशज्ञानविशेष्यत्वेनाभिमत गवयत्वादि, तच्च न स्वाभाववदवृत्तित्व
स्वाद्ययभिन्नावृत्तित्व वा पदार्थो वस्तुशब्दाच्च इत्युपमितौ धर्मी
आरूपदवाच्च इत्युपमितौ चाद्यास्यापत्ते पदार्थत्वस्य केवलान्वयि-
त्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च, पद-
वाच्च इत्युपमितौ गवयत्वनिष्ठविषयतायास्तथात्वात् । किन्तु स्व-
समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधि-
करण, उभयच स्वाधिकरणत निमित्ततावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन,
अवच्छेदकत्व वृत्तित्वस्य सामानाधिकरणघटकसम्बन्धेन नात
सम्बन्धभेदनिवन्धनो दोष । ननु किञ्चाम शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्व-
मित्याकाङ्क्षायामाह, 'प्रकारतयेति, अवच्छिन्नत्व तृतीयार्थ, स च
विषयत्वान्वयी, तथाच गवयो गवयपदजन्य गवयत्वप्रकारकशब्द-
बोधविषयतावान् भवतु इति नित्यसद्वैतीयशब्दप्रकारत्वावच्छिन्न-

(१) नियतधर्मसमानाधिकरणप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानमुपमितिरेति ख० ।

(२) शब्दशक्तिग्रहविषयानिमित्तत्वमिति ख० ।

वाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संज्ञानिमित्तप्रकारतापरिच्छेदे वा, किञ्चिद्वाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संज्ञा-

विषयताया गवयत्वे सत्त्वात् गवयत्वं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं एवमप्यत्रापि इति भावः । उपमित्यनन्तरोत्पन्नदाकारकप्रत्यये शब्दे वा तदभुव्यवसाये चातिव्याप्तिरतो लक्षणान्तरमाह, 'अगृहीतेत्यादि ।

केचित्तु उक्तलक्षणस्य स्वत्वगर्भत्वेनाननुगमाप्रवृत्तान्तरमाह, 'अगृहीतेति इत्याहुः । तन्मन्दं । गवयत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वरिच्छेदिका का इत्यादिभिज्ञासाया अप्यननुगमात् जातिघटनस्यापि अनुगतत्वसम्भवाच्च ।

'अगृहीतः' अनिश्चितः समयो यस्मात्तादृशी या संज्ञा गवयादिरूपा तस्या यो वाक्यार्थः शक्यत्वं वाक्योनार्थं येन इति व्युत्पत्तेः, तत्सामानाधिकरण्येन तद्विशेष्यतावच्छेदकत्वेन, अवच्छिन्नत्वं द्वितीयाथं, तथाच तदवच्छिन्ना या 'संज्ञानिमित्तप्रकारता' शब्दशक्यतावच्छेदकप्रकारता, तच्छालिज्ञानमित्यर्थः, सामानाधिकरण्यविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यौल्लङ्घिकत्वादुपपत्तौ गवयपदवाच्य इत्युपमिता गृहीतशक्तिकगवयपदवाच्यप्रकारकप्रत्ययादौ अतिव्याप्तिवारणाथागृहीतसमयकत्वं संज्ञाविशेषणं । ननु व्यवहारादिना गवयादिपदशक्तिपदानन्तरमेव उपमानात् शक्तिपदो जायते अन्यथा कीदृग्गवयपदवाच्य इति भिन्नासैव नोदेति, तदुक्तमभियुक्तैः, "सङ्केतस्य गृहः पूर्वं दृष्टस्य व्यवहारतः । पद्यादेवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्वकैरसौ" इति, तथाचोपमितिमात्रेणैवः

निमित्तप्रकारतापरिच्छेदो वा^(१) । गोविसदृशो न
गवय इत्यत्रापि परम्परया तत्र तात्पर्यमस्येवेति
सर्व्वमवदातम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय-गङ्गेशविरचिते तत्त्व-
चिन्तामणौ उपमानाख्य-तृतीयखण्डं समाप्तम् ।

अतस्तत्परित्यज्य लक्षणान्तरमाह, 'किञ्चिदाकार्येति, अर्थस्तुत एव ।
ननु जिज्ञासानन्तरं गोविषदृशो न गवय इत्यतिदेशवाक्यं प्रयुक्तं
अर्थप्रत्येकुरथं न गोविषदृश इति प्रत्यक्षस्य उपमित्यकरणत्वेन
तल्लान्यतादृशवाक्यार्थस्तत्तेरप्यथापारत्नेन तदनन्तरजाततादृशज्ञाने-
'इतिव्याप्तिः सादृश्यप्रकारकज्ञानस्यैव उपमितिकरणत्वेन लक्ष्यत्वस्वी-
कारासम्भवादित्यत आह, 'गोविषदृश इति, 'परम्परया' गो-
सादृश्यभावाभावस्वरूपवक्तव्या, 'तत्र' सादृश्ये, 'तात्पर्यमिति अति-
देशुरित्यादिः, तथाचातिदेशे पिण्डप्रत्यये च सादृश्यविषयतायाः
सादृश्यत्वं तदभावाभावत्वान्यतररूपावच्छिन्नत्वेन निवेशात्तस्य लक्ष्य-
त्वमिष्टमेवेति भावः । 'श्रवदात' निर्मलसीभूतम् ।

इति श्रीलण्कान्तविद्यावागौशमहाचार्यविरचिता उपमानाख्य-
तृतीयचिन्तामणिदीपनी समाप्ता ॥